

1. A TÁRSADALMI TÉR TUDATOS FELISMERÉSÉNEK KEZDETE
A MARXISTA ESZTÉTIKÁBAN

Esztétikai munkásságának eredményeit összefoglaló és továbbfejlesztő nagy életművében Lukács György azt írta az épületről és a kertről, hogy ha ezek esztétikai értelemben műalkotások, akkor velük „az ember saját tere” jön létre.

„... egy ilyen tér az ember legfontosabb kollektív cselekvésének szükségszerű és adekvát színterévé válik, olyan hangsúlyt kap, amely azt sugallja, hogy e tér az ember saját tere, élete fölöttébb fontos tartalmainak egyedül alkalmas kerete, egyedül adekvát környezete.” Szemben a szobrászat és a festészet „merőben mimetikus” terével, az építészet által alkotott tér „valóságos”. „... a szemlélő teljes testi-lelki életét közvetlenül egy művészileg megformált tér veszi körül; amennyiben ez egy „világot” képvisel, amennyiben közvetlen realitásában közvetlenül a valódi emberre vonatkozik, aki a szó szoros értelmében ebben a térben él.” „Az építészeti tér . . . függetlenül minden esztétikai tételezéstől – pontosan és konkrétan megalkotott valódi tér marad; ami esztétikailag van tételezve rajta, az valóságos specifikus minősége és maga a valóság az esztétikai tételezés megszűnésével is változatlanul megmarad, csupán az e térben levő szubjektum nem veszi figyelembe.”

A barokk kertben pedig „A természet egy önmagában és az építménnyel összetartozó darabját teljesen alávetik az ember akaratának: az egész természetdarab most már tudatosan tervezett és kivitelezett emberi műként jelenik meg: nemcsak a terraszkok adnak a dombnak egy egészen új, emberi szükségletekből keletkező formát és tagolódást – nemcsak a meglevő és elrendezett növényvilág illeszkedik maradéktalanul az építészet által megalkotott keretek közé, nemcsak a víz változik át természeti erőből eme új alkotás emberek által dekoratíván, sőt, játékosan alkalmazott motívummá, hanem mindezeknek a motívumoknak a szerves totalitása is eredményez valamit, ami természeti elemekből áll ugyan, de a természethez képest minőségileg újat jelent, olyasvalamit, amire éppoly kevésbé lehet analógiát találni a természetben, mint magában az építészetben.” Helyeslőleg idézi Wölfflin-t, aki szerint az ember az építészet közvetítésével „maradéktalanul” aláveti a kiemelt természetdarabot a társadalom törvényeinek.¹

*Részlet egy 20 éves tanulmányból, amelynek tárgya a történelmi materializmus és a naturalista materializmus különbsége, ahogyan ez a társadalom tárgyiasságának, térbeliségének, a munkának és a termelési módnak a filozófiai elméletében megmutatkozik.

¹ Lukács György: *Az esztétikum sajátosságai* 2, Akadémiai, Budapest 1965, 396, 397., 398., 444., 445. o. – Az ember teremti „az emberi világot, a tárgyi-társadalmi valóságot” – írja K. Kosik. A középkori katedrális nem csupán a feudális világ kifejezése, tükröződése, hanem egyúttal a kor szerves alkotórésze is. (K. Kosik: *A konkrét dialektikája*. Gondolat, Budapest 1967, 101., 102. o.)

Ha Lukács Györgynek igaza van, tehát valóban létezik egy objektív, háromdimenziós esztétikai társadalmi tér, amit az ember a természetből alkotott, de attól annyira különbözik, hogy hozzá még csak hasonlót sem lehet találni a természetben, akkor ezek a gondolatok igen jelentősek a marxista társadalomfilozófia korszerűsítése szempontjából, az egész marxista társadalomszemléletre kiható felfedezésnek számítanak.

Marx politikai gazdaságtanának középpontjában található a munkaidő és a termelési idő, a konkrét munka és a társadalmilag szükséges munka átlagideje, munkaidő és szabad idő, a termelési idő és a forgalmi idő fogalmi megkülönböztetése. Szó van ugyan a Tőkés-ben pl. a munkagépek „térbeli” tömörüléséről, a munkagépeknek a szerszámokénál aránytalanul nagyobb „termelési mezejéről”, a „munkás munkamezejéről”, a forgalom gazdasági folyamatának „reális” (térbeli)² oldaláról, de általában nem kerülnek olyan éles fogalmi megvilágításba, mint az idő említett formái. Ez azonban egyáltalán nem jelenti a termelés térbeliségének az elhanyagolását Marx részéről. Hiszen közismert, hogyan elemzi a válságnak azt a lehetőségét, amely a termelés és a csere mozzanatainak tér- és időbeli szakadásában rejlik.

Marx termelési mezőről ír, Lukács György az ember tudatától, az esztétikai tételezés-től független valóságos esztétikai térről, amit az ember saját terének nevez, s amire még csak analógiát sem lehet találni a természetben. Marx nem mond ilyesmit a termelési mezőről, de az általa Engelsszel közösen megalkotott történelmi materializmus szelleméből, és ismert megállapításokból is következik, hogy a lukácsi gondolatok értelemszerűen érvényesek a termelési mezőre is. A természet nem épít gépeket, mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, gyárat, mint ahogy nem termel pénzt, váltó árfolyamot, vagy bankárokat.³ A „termelési mező” ezekkel együtt képződik a termelés folyamán, mint ahogy az esztétikai tér a műépület alkotásával együtt. A termelési mező is az ember „saját tere”. Benne éppúgy kifejeződik a „természeti korlátok visszaszorítása” (Marx), a „denaturálás” (Lukács), mint az esztétikai térben. Sem Marx, sem Lukács nem köti össze a természeti korlátok visszaszorításának, a denaturálásnak a tényét, gondolatát a termelési mező, illetve az esztétikai tér tényével és gondolatával, de nyilvánvaló közöttük – ismét csak – az értelemszerű kapcsolat. Együttesen kezdik kifejezni az objektív valóság térformáinak világában a természetnek és a társadalminak a minőségi különbségét. A naturalista materialista társadalomfilozófia és a történelmi materializmus különbsége kezdett és kezd megmutatkozni a tér filozófiai elméletében is.

Kezdetekről van szó. Marx még nem szól esztétikai térről, Lukács még nem talált rá a termelési mezőre – és ahogy egyesek mondják –, a „tradicionalis tört. mat.” nem tud egyikről sem. De elsiklanak a természet és a társadalom közötti különbség e lényeges pontja felett Lukács kritikus tanítványai is. Ők azt várták mesterüktől, hogy a „terjedelmi” irányzattal szemben, – amely szerintük „egybeomossa” a természetet és a társa-

² MEM 23, Kossuth, Budapest, 1967, 353., 361., 384., 402., 443. o. és MEM 46/II, Kossuth, Budapest, 1972, 110. o. – Engels megjegyzi, hogy „... a munkaidő az egész könyvnek egyik legalapvetőbb kategóriája... (MEM 21, Kossuth, Budapest 1970, 221. o.) „Marx... az idő és a termelés, az idő és az alkotás összefüggését emeli ki.” (Hermann István: *A szocialista kultúra problémái*. Kossuth, Budapest 1970, 61. o. – A szerző szerint a Tőkésben a tér-probléma került volna a centrumba, ha Marx kitart fiatalkori, fourierista nézete mellett, miszerint az elidegenedés gyökere a munkamegosztás. Uo. 65. o.)

³ MEM 46/II, Jelzett kiad., 170. o. és MEM 46/I, Kossuth, Budapest 1972, 145. o.

dalmat – világosan megvonja a határvonalat e két létforma között.⁴ Úgy látszik pedig, hogy Lukács szinte seholy sem húzta meg olyan egyértelműen ezt a határvonalat mint a térben. Itt annyiban határozottabb és tudatosabb Marxnál is, hogy „az ember saját teré”-ről ír. Így és ennyiben állítható, hogy a marxista társadalomfilozófiai térelmélet felé az első tudatos lépést Lukács tette meg Esztétikájában. Ennek a tudatos lépésnek a szükségszerű lehetősége benne rejtett már a történelmi materializmusnak a német ideológiában kifejtett hipotetikus koncepciójában, a tőkésben pedig megjelenik a „termelési mező” formula, amelyben a jelző mutat a termelésnek a természetitől eltérő térbeliségére. Régen megkezdődött tehát azoknak a konzekvenciáknak a felismerése, amelyek az anyag természeti formáitól alapvetően különböző társadalmi anyagi lét felfedezéséből eredtek annak térbeli sajátosságára nézve, de ez a tény csak az elmúlt másfél évtizedben kezdett tudatosulni a marxista társadalomfilozófiában.⁵ A marxista filozófia alapjainak szintjén ez a tudatosulási folyamat inkább deduktív következtetések formájában történik, amelyek a természeti térformák szaktudományos (fizikai, geometriai) elemzésén alapuló filozófiai általánosításokból származnak. A marxista társadalomfilozófiai térelmélet induktíven épül, a részformák felismerésétől halad az egész felfogásáig, tudatosulása közvetlenül az esztétikai s ezen belül is az ágazati esztétikai (építészet) kutatásból fakad és egy ideig meg is marad ebben a – felépítményinek is nevezhető – körben.

Nem sokkal Lukács Esztétikájának megjelenése után Szigeti József írja: „Az építőművészet alakítási tere: a humanizált tér.” „... az építészet a humanizált tér művészete...”⁶ Különös meghatározások ezek. Látszólag teljesen ugyanazt fejezik ki, mint Lukács megállapítása az „ember saját teré”-ről. Lukácsnál azonban az emberi tér az építőművészettel jön létre, míg Szigeti József idézett megállapításaiban a gondolat szinte észrevétlenül válik egy átfogóbb szemlélet mozzanatává. Ebben a szemléletben az építőművészet a már humanizált térben alakít tovább, az építőművészet a már humanizált tér művészete. Szigeti

⁴ Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György–Vajda Mihály: Megjegyzések Lukács Ontológiájáról. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1978/1.

⁵ A marxista filozófia alapjainak szintjén ez a folyamat az anyag- és mozgásformák egyre mélyülő analizisén bontakozott ki, összekapcsolódva mind az idő anyagformák szerinti különbségének hipotézisével, mind a speciális tér és időformák egységének gondolatával. „... hamis lenne tagadni nemcsak a biológiai, hanem a pszichológiai és szociális tér-időformák létezését” – állapította meg A. M. Mosztepanenko (Idézi Krajnik József: Az idő dialektikus materialista elméletéhez. *OM Marx. – Len. Okt. Főoszt. A filozófia időszerű kérdései*. 1978/33. 48. old.) „Galileinél és Newtonnál az egész lét ütoere a fizikai világ törvényei szerint lüktetett; Bergsonnál a szerves világ törvényei szerint.” „Dilthey ... igyekezett kimutatni, hogy a történelemnek saját időbeli ritmusa van...” Komolyan hozzá kell látni „... a történelmileg felfogott és a saját időritmusához igazodó emberi valóságról szóló tudományos fogalmak kidolgozásához. És az a fogalom, amelyet itt először ki kell dolgoznunk, az *idő fogalma*.” (P. P. Gajdenko: Az idő kategóriája a XX. századi Európa polgári történetfilozófiájában. – Történelem és filozófia. *Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban* c. kötetben. Gondolat, Bp. 1974. 139., 141–142. old.) Erre tesz kísérletet Szigeti József: Idő és történetiség c. írásában. (*Valóság*, 1970/6. sz.) – „... a mozgás tárgyi formái meghatározzák az idő konkrét jellegét (pl. fizikai, illetve társadalmi idő).” (Horváth József: A mozgás dialektikája, valamint a tér és idő filozófiai értelmezésének néhány kérdése. *MM Tájékoztató*, 1973/2. sz. 27–28. old.) „Alapvető jelentőségű és különösen aktuális a szaktudományok mai fejlettségi szintjén a tér tárgyi formáinak – fizikai tér, biológiai tér, társadalmi tér – megkülönböztetése és viszonyuk sokoldalú feltárása.” (Horváth József: A történetiség és a mozgás dialektikája. *Valóság*, 1973/1. sz. 8. old.)

⁶ *Bevezetés a marxista–leninista esztétikába*. II. rész. Kossuth, Budapest 1966, 108., 112. o.

József „... a térre alapító és a téralakításból kibomló építőművészet... ”-ról ír, s arról, hogy „... az építészet csak bizonyos feltételek mellett válik művészetté”.⁷ Az építészet tehát általában „téralakítás”, „térformálás”, a „tér kiképzése”.⁸ Az egyik épület „Jakóház, a másik villa, a harmadik koncertterem, a negyedik sportcsarnok és így tovább”.⁹ Közöttük vannak művészi és nem művészi építmények. Az utóbbiak éppúgy közvetlen gyakorlati szükségleteket elégítenek ki, mint az előbbiek. Abban különböznek egymástól, hogy az építőművészeti alkotások „világnézeti, ideológiai tartalmakat” is kifejeznek a „túlformálás” révén.¹⁰ Mindezek együttevén képezik ki, alakítják, formálják, jelentik a humanizált teret. „... Nincs térbelibb és a térre mint olyanra jobban építő művészet, mint az építészet.”¹¹

Ez az utóbb idézett markáns meghatározás a tér- és időbeli művészetek egyértelmű különbségének a kifejezése ugyan, de az előző gondolatokkal összefüggésben az emberi tér már jelzett átfogóbb szemlélete is a legtisztábban jelentkezik benne. Mert mi is az a „tér min olyan”, amelyre legjobban az építőművészet épít? Nem lehet a természeti tér, mert a szerző szerint az építőművészet alakítási tere a humanizált tér. Az idézett gondolatok logikus összefüggéséből csak az következhet, hogy itt a „tér mint olyan” azonos a humanizált térrel, aminek természetesen része a műépítészettel kiképzett esztétikai tér is. A hangsúly az utóbbin van, de a vele kapcsolatos általános meghatározások az emberivé változtatott tér határait messze a valóságos esztétikai téren túl sejtetik, a társadalmi térnek „mint olyan”-nak a létezését tételezik fel.

Lukácsnál a valóságos társadalmi tér „mint olyan” azonos az *építőművészettel* kiképzett emberi térrel. Az építés művészet nélkül nem társadalmi téralkotás. „... az építészet összes esztétikán kívüli mozzanata, tehát mind a természet hatalmaival és az ellenségekkel szemben védelmet kínáló tér iránti szükséglet, mind az ilyen készen talált, vagy előállított tér efféle célokra alkalmas jellegzetességéről s kiválasztása vagy termelése eszközeiről szóló ismeretek már nagyon hosszú időn át megvannak és működnek, mielőtt egy architektonikus, esztétikai térnek akár csak a sejtése is felmerülhetne.”¹² Minden építészetnek van egy, a dezanropomorfizáló megismeréssel összefüggő technikai oldala, amely a „tisztán objektív” téralakításban realizálódik. Az így létrejövő tér már nem „... egy magánvalósága szerint emberektől idegen tér...”,¹³ nem természeti tér, de még nem is az ember saját tere. Ez még csak „a pusztá hasznossági építkezés”¹⁴ köre. Minőségi ugrás a téralkotásban, a tér emberivé változtatásának művészete „... ott kezdődik, ahol az alakítás nem csak tisztán objektíve térbeli, hanem a művet tudatosan úgy formálják meg, hogy térbeli magánvalója szükségszerűen az emberek térbeli számukra való-jává váljon”.¹⁵ A tisztán objektív téralakítás az „antropomorfizáló, esztétikailag architektonikus térmegformálás”-ba megy át és „egy térbeli képződmény tudományosan meg-

⁷ Uo. 93. o.

⁸ Uo. 107., 109., 111. o.

⁹ Uo. 104. o.

¹⁰ Uo. 105. o.

¹¹ Uo. 93. o.

¹² Lukács György: *Az esztétikum sajátosságai*. 2. Jelzett kiad., 379. o.

¹³ Uo. 391., 387. o.

¹⁴ Uo. 388. o.

¹⁵ Uo. 391. o.

alapozott konstrukciójából olyan tér jön létre, amely az ember saját világa a társadalmi–történelmi fejlődés meghatározott fokán”.¹⁶ Egy ilyen esztétikailag architektonikus térképezés „... csak a nagyobb birodalmak és főként a nagyobb városok korszakában jöhetett létre. Éspedig akkor, ... amikor lehetségessé és szükségessé vált, hogy az építmény konstrukcióját és természetét meghatározó célkitűzés kollektív jelleget kapjon”. „... az ember eredetileg viszonylag elvont és általános vonatkozásokat tart fent egy térrel, s erre mint sajátjára emocionális–spontán módon igent mond és e teret egyre bonyolultabbá, társadalmi meghatározások által egyre gazdagabbá fejleszti ki.”¹⁷

Mint látható, Lukács visszatükrözés-elméletileg a kétféle mimézis (dezentropomorfizáló–technikai és az antropomorfizáló–esztétikai), valamint az építészet társadalomtörténeti szemlélete alapján húzza meg a határvonalat az emberinek tekintett valóságos, háromdimenziós esztétikai tér és az ettől különböző, tisztán objektívnek nevezett, vagy technikainak is nevezhető, dezentropomorf tér között. Ezt az utóbbit még akkor sem lehet a „humanizált tér” fogalmába foglalni, ha vele kapcsolatban Lukács helyenként (l. pl. a 392. oldalról idézett gondolatot) azt írja, hogy az ember erre is mint „sajátjára” tekint. Mert a térnek ezek a részletei nem ahhoz a környezethez tartoznak, amely az emberre „kitágított személyiségének elemei”-ként hat. Márpedig „Az építészet, amennyiben művészetként hat, éppen itt kezdődik.”¹⁸ Ott tehát, ahol – és amikor – az építészet az ember társadalomtörténetileg formált személyiségét fejezi ki.

Nagyon tanulságos volna elemezni, hogy ez a gondolat milyen összefüggésben van azokkal a megállapításokkal, hogy a műépítészet az általános emberinek, az emberi élet általános hatalmainak, az általános társadalmiságnak legtisztább kifejezése, képtelen a negativitás kifejezésére, nem ismeri a társadalmi hatalomért folyó harcot, a természettel való küzdelmet. De a műépítészettel kiképzett tér az ember legfontosabb kollektív cselekvéseinek színtere, rögzíti a természet felett kivívott hatalom eredményét is és az egyes embert valamiképpen lökészerűen felemeli arra a magaslatra, ahonnan az általános társadalmi–emberi „megrendítő módon átélhetővé válik”.¹⁹ Ezeknek a messzire mutató tételeknek az elemzése nagyon kitértené az itt követett gondolatmenetet, amelynek középpontjában a társadalmi tér felismerése, ennek tudatosulási folyamata áll úgy, ahogyan ez a marxista világnézetben végbement, illetve végbemegy. Ebből a szempontból pedig fontosabb az a tény, hogy az építészetben rejlő kettős mimézis lukácsi elemzése a modern építészet megsemmisítő kritikájának kiindulópontja. Itt ugyanis újólag kitűnik, Lukács milyen alapon és milyen élesen különbözteti meg az emberi téralkotásban a sajátosan emberit és „embertelent”.

A Bauhaus-iránnyal kapcsolatban pl. megállapítja: „azt az építőművészet fejlődése szempontjából végzetes elméleti és gyakorlati hibát követte el, hogy egy építmény objektív–technológiai konstrukciójában, ha ez mint ilyen sikerült, valami magától értetődő esztétikumot látott”.²⁰ A kifejlett kapitalizmus idejének építésze a historizáló eklekticizmussal szemben „nagyon megközelíti a tisztán ’geometriai’ elem uralmát, mivel

¹⁶ Uo. 381., 382. o.

¹⁷ Uo. 403., 392. o.

¹⁸ Uo. 396. o.

¹⁹ Uo. 402., 408., 410. o.

²⁰ Uo. 393. o.

az újabb időközben alkalmazott építkezési anyagok tetszés szerinti külső formákat tesznek lehetővé, és így ezek teljesen ki vannak szolgáltatva az építető szubjektívizmusának”. „Azáltal, hogy e korszak építészetének a lényegileg embertelen kapitalizmusra igent kellett mondania, az embertelen elvnek térkonceptiója alapjává, jobban mondva: az esztétikai–architektonikus tér architektonikus megsemmisítésének és egy merőben dezantropomorfizáló térrel történő pótlásának alapjává kellett válnia.” „. . . az architektonikus gondolkodás kizárólag a valóság visszatükröződésének első – tudományos dezantropomorfizáló – aktusára és technológiailag optimális alkalmazására szorítkozik, és a vizuális térmegformálást ezzel közvetlenül azonosítva megsemmisíti.” „És mind ez ideig az új, szocialista társadalom sem tudta az építészetet konkrét társadalmi téralkotással megbízni, és ezzel e már évszázados zsákutcájából kivezetni”, „. . . vizuális–emberi, öntudatra törő szükségleteknek megfelelő teret . . .” megteremteni.²¹

Lukács rendkívül szorosan összekapcsolja a tőkés rendszer embertelen lényegét és a modern építkezés objektív technikai–technológiai térformáló gyakorlatát. Ezt az utóbbit pusztán („merőben”) dezantropomorfizáló térképezésnek minősíti és nem világos, különbözik-e attól, amit általában tisztán objektív, pusztán hasznossági építkezésnek nevez. Azokat az extravagáns formákat leszámítva, amiket az új anyagokkal és technikával élve–visszaélve–kísérletezve alkottak – nehéz volna a modern építészeti művektől elvitatni a pusztán hasznosságot. Mitől válik tehát a pusztán hasznossági építkezés egyik esetben az embertelen lényeg kifejezőjévé, más esetben viszont mitől lesz a dezantropomorf térformálás nem emberivé, de nem az embertelenség értelmében?

Építészek tiltakoznak a modern építészet sommás lukácsi kritikája ellen, bár elismerik, hogy Lukács megállapításaiban sok igazság van.²² Megértőbbnek és ezért biztatóbbnak is tartják azonban Fülep Lajos véleményét, aki a negyvenes évek elején a modern építészet formáló elveiben látta a kiutat az építészet évszázados válságából. Ha a modern építészet alkotásai „ma még nem művésziek, de legalábbis annak lehetőségét jelentik”. „Az ígéret földje még távol van, de lehet hinni, remélni, hogy feléje és nem másfelé megyünk.”²³

Mácza János osztja az építészek reményeit. Éppenúgy elutasítja a technikai formának a művészivel való azonosítását mint Lukács. Jobban szem előtt tartva azonban a természet technikai elsajátításának és a technikai konstrukció esztétikai elsajátításának (a technikai forma esztétikai továbbformálásának) történetileg alakuló viszonyát, a következőt hangsúlyozza. Új anyagok, új szerszámok és technológiai eljárások a művészi elsajátítás megújításának, új esztétikai forma alkotásának feladatát róják a társadalomra. S „azokban az időszakokban, amikor a technikai kultúra fellendülőben van, előtérbe nyomul a technikai-szerkezeti oldal. Ez döntő tényező a tárgyak formájának kiképzésében. A formaképzés esztétikai elveit ilyenkor még csak kitapogatják”.²⁴

Az osztálytársadalmak összmunkájának antagonisztikus megosztottsága következtében a technikaitól az esztétikai formáig, a mérnökitől a művészi munkáig vezető út – ami sohasem könnyű – zsákutcákba torkolló kitérőkkel tarkított, hosszú és gyötrő lesz. Egy ilyen út szakasza a modern építészet technicizmusa is. Ebben tehát Mácza nem pusztán a

²¹ Uo. 423., 421., 422., 425., 424. o.

²² Bonta János: Az építészeti környezet esztétikuma. – Különlennyomat az *Építés-építészet-tudomány*. V. 1–2. számából. 1973.

²³ Granasztói Pál: *Az idő és a művek*. Magvető, Budapest 1974, 98–99., 116., 142. o.

²⁴ Mácza János: *Esztétika és forradalom*. Gondolat, Budapest 1970, 128., 90–91. o.

tökés rend embertelenségét kifejező tényt lát, hanem az új termelőerők építészeti következményeit olyan körülmények között, amikor még nem léteznek az új termelőerőkkel adekvát társadalmi forma, vagy csak kifejlődőben van, s a technika és művészet új egységét még csak keresik.²⁵ Ily módon osztja Mácza a modern építészeti önkritikus szakmai képviselőinek fentebb jelzett reményeit.

Ugyanakkor alapjában véve éppúgy fogja fel az építészetben az emberit, mint Lukács. Csak másképpen fejezi ki magát. Nála is az esztétikai elem az emberi, de ezt *szerves* formának nevezi a technikaival szemben. Amíg azonban Lukács gondolatmenetének középpontjában „az ember saját teré”-nek eszméje áll, Mácza „*a szerves és a technikai formák kölcsönös viszonyának a kérdésé*”-re koncentrál, ahogyan ez a XX. század első felében megjelent. „Ez a kérdés mind a mai napig megoldatlan mind a gyakorlatban, mind az elméletben. A legvilágosabb megfogalmazásban az építészetben vetődött fel . . .”²⁶

Mivel ez a kérdés nem pusztán esztétikai, hanem technikai is, megoldatlanságának gyökere nem rejlik-e abban is, hogy általában a gépi nagyipar, különösen pedig a termelőerők technikai–tudományos forradalmának nevezett fejlődése új módon veti fel magának a technikai formának a kérdését, mibenlétét, a technikai és természeti formák viszonyát? Marxista szerzők kezdik hangsúlyozni a technikai formáknak, technológiai folyamatoknak *elvi különbségét* a természeti formáktól és folyamatoktól. Értelemszerűen alkalmazva ezt a gondolatot az építészet itt szóba került problematikájára, nem az következik-e belőle, hogy az épület technikai konstrukciója sem valami „szervetlen” az ember számára? Az a bizonyos „humanizált tér”, amelyet Szigeti József az építőművészet alakítási terének nevezett, nem a természeti tér technikai átforgalmazásával kezdődik? S ily módon az a pusztaság hasznossági építkezés, a védelemnek, a lakásnak, a munkahelynek az építése nem tartozik-e a társadalmi térképezés fogalmába? Vajon nem azért kezdődött-e a társadalmi, emberi tér azonosítása tudatosan az esztétikaival, mert az emberi munkában, a társadalmi termelés anyagi termékeiben a „technikait” így vagy úgy azonosították a természeti mozzanattal? Nem szükséges-e tehát az építészet társadalomfilozófiai elemzéséhez (is) a technika, helyesebben a termelőerők filozófiai elméletét jobban figyelembe venni?²⁷

Amikor Lukács vagy Mácza a technikai konstrukció és a művészi forma viszonyát vizsgálja az építészetben, valójában a termelőerők egyik elemének oldaláról közelítenek az esztétikaihoz, anélkül azonban, hogy a termelőerők egészének vagy akár csak a techniká-

²⁵ Uo. 131–133., 143–146. o. – K. N. Afanaszjev *Eszmék, tervek, épületek. Szovjet építészet 1917–1932* (Corvina, Budapest 1977) c. könyvében leírta ennek az igen izgalmas útkeresésnek egy szovjetunióbeli időszakát V. J. Tatlin III. Internacionálé emlékműtervétől A. Scsuszev Lenin-mauzóleumáig.

²⁶ Uo. 87. o.

²⁷ Itt persze újabb nehézségek adódnak. L. Atlhusser már több mint tíz éve a marxista filozófia stratégiai feladatának tekintette a termelőerők fogalmának megalkotását tényezőinek „empirikus felsorolása” helyett. Ismeretes Tókei Ferenc bizonyos tekintetben eredményes kísérlete e feladat megoldására a termelési mód marxi koncepciójának újszerű értelmezése keretében. Kevésbé tartják számon Fogarasi Bélának hasonló törekvését *Marxizmus és logika* c. munkájában. R. I. Koszopolov volt az, aki úgy látta, hogy a „bogdanovizmus”, „jarosenkoizmus” elvetése nem indokolhatja a konkrét munkaviszonyok, a technikai viszonyok, a munka és termelés-szervezés filozófiai tanulmányozásának elhanyagolását, ami ahhoz vezetett, hogy az „emberi lényeg” alapját kizárólag a gazdasági viszonyokban keresték. Lukács György nagy „társadalomontológiai” kísérlete nem tisztázta a helyzetet e téren.

nak a „társadalmiságát” komolyabban szemügyre vennék. Más, nagyon markáns, de itt még nem elemezhető álláspontonról Tőkei Ferenc éppen abban látja a lukácsi felfogás hiányosságát, hogy a technikai–technológiai formák–folyamatok esztétikaiba való átfordulását csak egy igen elvontan felfogott „társadalmi megbízatás” alapján tárgyalja. Tőkei szerint az architektonikus tér olyan történeti típusainak szerkezete mint a torony, piramis, a görög templom, valamint a román és gótikus katedrális tükrözi a „termelési–tulajdoni–társadalmi” struktúra alapvető történeti formáit. Így a torony, a piramis az ázsiai egység-struktúrát, a görög templom az antik tulajdon kettősségét, a román és gótikus katedrális a lovag–pap–paraszt, illetve a nemesség–papság–polgárság középkori hármasságát reprezentálja.²⁸

Akár azonos az ember saját valóságos tere az építészetileg megformált esztétikaival, akár nem, az mindenképpen bizonyos, hogy létrejöttében és milyenségének meghatározásában a technikai–technológiai tényezőkön túl a termelőerők egészének és a gazdasági formának együttesen van döntő szerepe közvetlenül is, és az általuk végső soron meghatározott uralkodó társadalmi tudatformák (a „korszellem”) közvetítésével is. Lukács főleg azt az összefüggést érzékelteti, hogy az építkezési célok társadalmilag meghatározott kollektív jellegének fokozódásával, hogyan fordul át a technikai forma és a technológiai folyamat esztétikaiba. Tőkeinél a hangsúly az architektonikus térszerkezet történeti típusainak a gazdasági formával és a társadalmi tagozódás történelmi alakjaival való megfelelésére esik.

2. A FELÉPÍTMÉNYTŐL AZ ALAP FELE

Hermann István meggyőző erővel mutatta meg az összefüggést a polgárság történelmi perspektívavesztése és aközött, „... hogyan adta fel az avantgardizmus az eltűnt idő, illetve az eltűnt tér keresését, hogyan vesztett el végleg az elveszett idő, hogyan mondtak le a művészek az elveszett tér kutatásáról”.²⁹ A marxista társadalomfilozófia sohasem vesztette el a teret, de – megkockáztatom annak a kijelentését, hogy – sohasem találta meg teljesen. Itt természetesen a társadalmi térről van szó. Ezért oly nagy jelentőségű Lukácsnak az ember „saját terére” vonatkozó tudatos felismerése. Mindjárt az elemzés elején azonban azt is megjegyeztem, hogy Marx még nem ismerte fel a valóságos társadalmi tér esztétikai darabját, Lukács pedig még nem jutott el innen a társadalmi tér alapszférájához, az anyagi termelés teréhez, vagy a társadalmi tér alaprézséhez. Ez az értelme annak, hogy a marxista társadalomfilozófia sohasem fedezte fel teljesen a társadalmi teret. Marxisták között általános vélemény, hogy A tőke központi kategóriája az idő, Marx ökonómiája az idő ökonómiája.

Újabbban azonban itt is lényeges változás tapasztalható. Ismereteim szerint e változás kezdete nálunk Ágh Attila nevéhez fűződik, aki a következőket írta.

A marxista filozófiában, pontosabban Marx munkásságában lassan kialakult a „tér- és időfilozófiák szintézise”. A hegeli filozófiában az idő, a feuerbachiban a tér játssza e két kategória közül a főszerepet. Herdertől kezdve az állatot térben, az embert időben élő lényként fogták fel. A marxista filozófia leszámolt ezzel. De „Az emberi tevékenység

²⁸ Tőkei Ferenc: *Antikvitás és feudalizmus*. Kossuth, Budapest 1969, 263., 267., 272., 274. o.

²⁹ Hermann István: *A polgári dekadencia problémái*. Kossuth, Budapest 1967, 324. o.

terének—idejének konkrét elméletét csak gazdasági oldalról lehetett megalapozni, azaz valójában az idő 'ökonómiája', gazdaságtana felől . . ." Ez azonban nem azt jelenti, hogy Marx tovább halad a polgári munkaértékelmélet „elvontan időcentrikus, csak a csereértékre koncentráló” vonalán. Kiténik ez már A filozófia nyomorúsága c. marx munkából is: „Egy eljövendő társadalomban, amelyben az osztályok antagonizmusa megszűnt, amelyben nincsenek többé osztályok, nem a termelési idő *minimuma* határozza meg majd a használatot, hanem a tárgy (társadalmi) hasznosságának foka fogja meghatározni a termelésre szánt időt.” (MEM 4. 89.) Ág szerint a Tőke már tartalmazza „azt a felismerést, hogy egyrészt a prekapitalista társadalmak használatiérték-centrikusak — s egyben tércentrikusak —, . . . ; másrészt a kapitalizmus csereérték-centrikus — az elvont munkaidő fetiszizálásának jegyében —, és a használati értéket csak a csereérték közömbös hordozójának tekinti, amelybe mint 'térbeli' korlátjába ütközik bele a válságok idején; végül harmadrészt, a kommunizmusban tér és idő termelése egységbe fonódik, a tárgyak társadalmi hasznossága határozza meg a társadalmi időráfordítás arányait". „Marx egyértelmű kapcsolatot lát a tér és a használati értékek, illetve az idő és az értékek termelése között, a konkrét munka meghatározott minőségű térstruktúrát és az elvont munka megfelelő mennyiségű időstruktúrát termel újjá, méghozzá ugyanakkor, ugyanazon munkatevékenység két alapvető aspektusaként.” A társadalomban a tárgyiasult munka teréről és az eleven munka idejéről van szó. „A kooperáció, munkamegosztás, gépi termelés formájában már az idő és tér kölcsönhatásának és 'sűrítésének' ökonómiáját mint a termelékenység fejlesztésének fő formáját is bemutatja, s az összmunkás—összmunkaidő fogalmával már előkészíti a társadalmi egész időfelhasználásának elemzését is. Elmondhatjuk, hogy a Tőke három kötete az 'idő ontológiájának' nagyszabású kifejtése, s ebből adódóan az idő (és a tér) történetfilozófiai és antropológiai aspektusait is kibontja, amelyhez az I. kötet a bevezetés és megalapozás szerepét játssza”.³⁰

A szerző elemzése azt a benyomást kelti, hogy át-, vagy levezet, az esztétikailag megformált építészeti, felépítményi tértartományból — amit Lukács az ember saját terének minősített — az anyagi termelés terébe (és idejébe), tehát a társadalmi tér alaprézisébe. Ágh ugyanis a „társadalmi teret” a használati értékkel köti össze, a „társadalmi időt” a gazdasági értékkel, s ennek megfelelően a konkrét munkát „tértermelő”-nek, az absztrakt munkát „időtermelő”-nek nyilvánítja. Még egy megkapó triadikus történelemfilozófiai koncepció körvonalait is felvázolja a társadalmi tér és idő egyoldalú fejlődéséről, illetve egységbe fonódásukról a kommunizmusban.

Szembe kell nézni azonban azzal az egész témakörrel, ami röviden a történelmi materializmus és a naturalista materializmus különbségének kérdésében összpontosul, s aminek lényege röviden a következőképpen fogalmazható meg. Hol végződik a természeti anyagi és hol kezdődik a társadalmi? A természet és a társadalom anyagi határa a gazdasági forma és a technika között húzódik, vagy már a technika is e határ társadalom felőli oldalán van? Konkrétabban pl.: a „használati érték” társadalmi vagy természeti? A gép mint gép „csak” termelőerő! Úgy értendő ez, hogy nem, vagy nem tisztán társadalmi? Társadalmivá csak az „érték” teszi (ami az ilyen értelmű szövegekben legtöbbször

³⁰ Ágh Attila: *Tudományos-technikai forradalom és művelődés*. Magvető, Budapest 1977, 149–152., 154. o. — A szerző megállapításához fűzött megjegyzések előtt jelezni kell, hogy itt is és a következőkben is középpontban a kevésbé elemzett „társadalmi tér” problematikája áll.

a gazdasággal azonos)? Nem lehet kikerülni az olyan marxi meghatározások értelmezési nehézségeit, mint amilyen a következő: meghatározott fejlődési fokon az emberi munka termékének általános formája az áru, amely értéke nélkül „természeti anyag”. Vagy: „... az első osztály egész árutermeke természetbeni formája szerint termelési eszközök-ből, vagyis magának az állandó tőkének anyagi elemeiből áll”.³¹ Ettől azonban némiképp eltérő megfogalmazás is található. A termelés tárgyi feltételei a mezőgazdaságban „... inkább a termelés természeti feltételeinek a jellegével bírnak, a feldolgozó iparban és a kitermelő ipar legnagyobb részében pedig magának a termelési folyamatnak a társadalmi fejlődésével változnak”.³²

Ha tehát nem döntjük el, hogy a használati érték, az emberi munka terméke mint „valóságos” dolog természeti-e alapjában véve vagy társadalmi, akkor hozzáköthetjük ugyan a „társadalmi tér” gondolatát, de ettől az a tér, amit társadalmi minősítünk, önmagában – lehet mondani: ontológiailag – természeti is lehet. Mi a helyzet az értékhez rendelt „társadalmi” idővel? Terminológiailag annyiban teljesen egyértelmű a helyzet, hogy Marx az érték szubsztanciájaként a „társadalmilag szükséges munkaidőt” határozza meg. A forgalmi időt és szerepét elemezve azonban azt is leszögezi, hogy a forgalmi idő a munka termelékenységének, végső soron a tőke „önértékesítési” folyamatának „*természeti korlátja*”, a forgalmi idő nem értéknövelő idő, hanem az „elértéktelenedés ideje”.³³ Itt az a kérdés: ha Marx a forgalmat a csere mozzanatának tartotta, s a csere társadalmi voltához nem fér kétség, akkor a forgalomnak mint a társadalmi csere mozzanatának az ideje (forgalmi idő) miért nem társadalmi? Esetleg úgy kell érteni a forgalom időbeliségét, hogy az egy társadalmi–gazdasági történet természeti időben? De ha figyelmen kívül hagyjuk a forgalmi idő „természeti” voltára vonatkozó jelzőt a marxi szövegben és csak a „társadalmilag szükséges munkaidő”, a „termelési idő” gondolatát szem előtt tartva elismerjük a „társadalmi idő” Ágh Attila által használt fogalmának egyértelmű megalapozottságát. A tőké-ben, akkor is fennáll a Marx által „természetinek” minősített használati értékhez kötött „társadalmi tér” és a gazdasági értékhez kötött „társadalmi idő” dualitása. Másképpen kifejezve ugyanezt: Ágh idézett koncepciójában elméletileg nincs teljesen kiküszöbölve annak a lehetősége, hogy megváltozott formában, megváltozott tartalommal és részlegesen tovább éljen az ember időbeliségét és az állat térbeliségét állító herderi, a természet térbeliségét és a szellem időbeliségét hirdető hegeli koncepció, mely utóbbival Feuerbach csak úgy tudott szakítani, hogy azt, ami az emberben anyagi, azonosította a természetivel. Véleményem szerint mindaddig, amíg nem tisztázzuk megnyugtatóan az „elvontan természettudományos materializmus” és a történelmi materializmus különbségét az önmagukban vett technológia, a technika, a műszaki konstrukciók hovatartozását illetően, rejtetten vagy nyíltan létezik a használati érték természeti térbeliségét és a gazdasági érték társadalmi időbeliségét állító dualista termelés-elméleti koncepció. Ezért nem tekinthető véletlennek, hogy Ágh Attila is végeredményben az „idő ontológiájának” kifejtését látja A tőke három kötetében. Mindennek ellenére Ágh Attila mégiscsak döntően az anyagi alapra fordította a figyelmet, az anyagi termelés terére és idejére. S ezzel adva van még egy feladat is: a Lukács felfedezte valóságos

³¹ MEM 46/II, Jelzett kiad., 2. o. – MEM 24, Kossuth, Budapest 1968, 391., 393. o.

³² MEM 24, Jelzett kiad., 289. o.

³³ MEM 46/II, Jelzett kiad., 22., 20. o.

esztétikai tér (az ember „saját tere”) és az anyagi termelés, pontosabban a termelési mód tere és ideje, az egész alap és felépítmény tér- és időbeliségét átfogó szemlélet, a társadalom „saját tere és ideje” történelmi materialista koncepciójának kialakítása. Itt csupán a feladat megoldásához vezető első lépés körvonalazása történik.

3. LUKÁCS VITÁJA HARTMANN-NAL ÉS: VALÓBAN JÓL ISMERJÜK-E A TÖRTÉNELEM „FÖLDRAJZI TÉRBELISÉGÉT”?

S megint csak Lukács az, aki ennek az első lépésnek a megtételéhez a kiindulópontot kínálja azokban a kritikai megjegyzésekben, amelyeket N. Hartmannak a térre vonatkozó ontológiai „tévelygései”-hez fűz. Elismeri, hogy N. Hartmann „tévelygései” közben „valódi” problémát érint, amikor a térnek „létszintek” szerinti változását elemezve a kultúrák, a történelmi események, a közösségi szellemi élet „jól ismert földrajzi térbeliségé”-hez jut. A zűrzavar ott lép fel Lukács szerint, amikor Hartmann az emberi szellemnek „kétszeresen közvetített térbeliség”-et, „tér nélküli térbeliséget” tulajdonít azért, mert a tudatot „önálló létrétegnek” fogja fel. A tudat „kétszeresen közvetített térbelisége” úgy adódik Hartmannál, hogy elismeri a tudatnak a testhez, ennek „a vitális és gazdasági életteréhez” való kötöttségét, ez pedig – a vitális és gazdasági „élettér” – „politikai–kulturális élettérre formálódik ki”. A tudat tehát a „vitális és gazdasági élettér”, valamint az ebből kiformálódó „politikai–kulturális élettér” kétszeres közvetítésével kapcsolódik a közösségi szellemi élet „jól ismert földrajzi térbeliségéhez.”

Hartmann itt – állapítja meg Lukács – azt a valódi problémát érinti, hogy „... a társadalmi létben ennek fejlődési foka közvetíti az érdekelt emberek viszonyát a természethez. Ez azonban egyáltalán nem érinti a tér ontológiai lényegét. Amikor Marx a társadalomnak a természettel folytatott 'anyagcseréjéről' beszél, akkor természetesen két realitás valódi kölcsönös vonatkozásaira gondol, a társadalmi funkció a saját ellentétébe caphat át (a tenger mint elválasztó, illetve összekötő), anélkül, hogy a természeti kategóriák, akár csak átvitt értelemben is, a legcsekélyebb mértékben megváltoznának, szubjektívizálódnának (Hartmann szemléleti tere)”. A természet és a társadalom anyagcseréjében a természet „... teljes, változatlan kategoriális totalitásban szerepel, persze a teret is beleértve. Ez itt semmiképp sem játszhat különös szerepet, mert ahogy az 'anyagcsere' megváltoztatja a társadalmiasodott emberek viszonyát a térhez és a térbeliséghez, ugyanúgy megváltoztatja viszonyukat az időbeliséghez is anélkül, hogy bármit is változtatna az idő lényegén, és anélkül, hogy ezzel az idő 'adekvátabb' kategória volna a társadalmi lét totalitásában, mint a tér”. A gazdasági élet „elemi tényeinek” feltételei között megemlített földrajzi helyzetről még megjegyzi, hogy ez „... magától értetődően szintén természeti alap, de a történelmi fejlődés folyamán végső soron túlnyomórészt társadalmi meghatározássá válik. Lényegileg a termelőerők fejlődési szintje határozza meg például, hogy egy tenger elválaszt vagy összeköt-e két országot. Minél fejlettebbek a termelőerők, annál inkább szorulnak vissza itt is a természeti korlátok”.³⁴

Lukács utolsó nagy művének ez az a pontja, amelynek olvasásakor felidéződik a művészileg megformált építészeti tér mint az „ember saját tere”, amihez még csak hasonló

³⁴ A társadalmi lét ontológiájáról. I, 161–162., 449. o.

sincs a természetben, s újra felmerül a kérdés, hogy a természet és a társadalom „anyagcseréjében”, a „valóságos”, „tulajdonképpen” termelésben nem jön-e létre olyan nem művészi, de társadalmi tér, amihez szintén nincs még csak hasonló se a természetben? Ha van ilyen tér, s meg is találánk azon a csapáson haladva, amit Ágh Attila kezdett kitaposni A tőke szellemi birodalmában, és sikerülne egységes képbe foglalni a művészileg kiképzett építészeti tér lukácsi koncepcióját és az anyagi termelés társadalmi térbeliségét feltáró elméletet, nem lépne-e a tudat „kétszeresen közvetített térbeliségének” hartmanni gondolata helyébe az az egyszerű és világos történelmi materialista tétel, hogy az emberi tudat, szellem a társadalmi térben van? Hiszen maga Lukács tanít arra, hogy az ember testestül-*lelkestül* benne van a valóságos *művészi* építészeti térben, ami az ember saját tere! A műépület által kiképződött tér nem a „kulturális tér” egy darabja? Nincs-e azonban az ember éppúgy – sőt, sokkal inkább, illetve gyakrabban – a „tisztán” „technikai–gazdasági” térben? A „technikai–gazdasági” és a „kulturális”, vagy akár a „politikai” tér, nem a társadalmi térnek az alap és felépítmény szerinti tagozódását, magának a társadalmi térnek a formáit jelentik?

Mindezek a kérdések teljesen spekulatívnak tűnhetnek, ha nem gondolkozunk el azon, hogy tulajdonképpen mi is a tárgya egy olyan tudománynak, mint a településföldrajz. Hogy miért éppen a településföldrajzi tárgyról kell elmélkedni, hogy eldönthessük: a fenti kérdések spekulatívak vagy reálisak? Azért, mert megismerkedve e tudomány tárgyával, kiderül, hogy nem ismerjük jól a társadalom „földrajzi térbeliségét”.

4. EGY GONDOLAT A TELEPÜLÉSFÖLDRAJZ TÁRGYARÓL

Az ember munkahelye és lakóhelye együtt alkotja a települést. „*Településen értjük egy embercsoportnak, az embercsoport lakóhelyének és munkahelyének térbeli együttesét.*” Az ember termelő tevékenységének „határa azonos az *emberi* település határával, ha a mozgó *településeket* is beleszámítjuk”. „*A településeknek a lényegét leginkább kifejező jelleg meghatározói* nem a lakóhelyek, hanem a munkahelyek”. „Önmagában véve sem egy lakóházától vagy művelt földjétől elszakított csoportnyi ember, sem egy falnyi vagy városnyi házcsoport lakók nélkül, sem valamely ipari üzem vagy földbirtok az ott tevékenykedő emberek nélkül nem tekinthető településnek.”³⁵ Mendöl Tibor kiemeli, hogy a szocialista tudomány a településjelenségek fejlődésében a termelési mód fejlődését tartja döntő jelentőségűnek, de nem hagyja figyelmen kívül a felépítmény fejlődéséből kiinduló hatásokat sem és elhatárolja magát a földrajzi determinizmustól is. Ennek megfelelően kimutatja pl. az inkább csoportos vagy inkább magányos falusi település létrejöttében a természeti és egyéb tényezőknél fontosabb szerepet játszó szántóföldbirtoklás módját és művelésének rendszerét, s az utóbbiak fokozatait meghatározó agrártechnika szintjét. Egyetértőleg hivatkozik a szovjet Poksisevszkijre, aki „különösen azt a szemléletet kárhoztatja, amely a településeket elsősorban nem mint a társadalmi termelés

³⁵ Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Akadémiai, Budapest 1963, 11., 499., 38–39. o. – Legalább a városi település fogalmának tartalmát ma már kiegészítik a pihenőhellyel. Lásd Perényi Imre: *Város, ember, környezet*. Műszaki, Budapest 1976, 18., 30., 87–128. o.

fókuszait, hanem főleg mint a forgalom, közelebbről az üzleti élet, avagy bizonyos szolgálatások központját tartja megvizsgálandónak”.³⁶

A munkahelyek minőségi különbségei, méreteik és arányaik határozzák meg elsősorban egy település morfológiai, „szemünkkel érzékelhető” arculatát is. Egy falusi parasztház és egy városi bérház alapvető morfológiai különbségeiben is pl. „elsősorban” a mezőgazdasági és egyéb foglalkozások különbsége fejeződik ki. A település morfológiai jelenségeinek összetartozó sokaságát fejezi ki egyrészt az „*alaprajz*”, a „háromdimenziós, tehát testszerű objektumok kétdimenziós földfelszíni vetülete”. A településmorfológia összes jegyeit nem fejezi ki az alaprajz, és Mendöl Tibor egy, a társadalmi dolog elmélete szempontjából igen fontos problémát vetett fel, amikor a következőket írta: „Persze legalább az alaprajzéhoz hasonló joggal tarthatnak igényt morfológiai vizsgálatra (noha önmagában véve vitás lehet, hogy ezt a követelést éppen a településföldrajzzal szemben kell-e támasztani) . . . háromdimenziós létesítmények, a települések lakott területén (így pl. falvak, városok belsőségén) a lakóhelyeket és munkahelyeket képviselő *hajlékok* és egyéb építmények (gyárak, középületek stb.)” Megemlítette Prinz Gyula tervét olyan térképek készítésére, amelyek bemutatnák pl. minden egyes város összepítmény légköbméterének km²-enkénti eloszlását, a domborzati térképekhez hasonlóan izohipszákkal jelölve a város területén belül mutatkozó eloszlás egyenletlenségeit.³⁷

Ha a település egy embercsoport és lakó-, valamint munkahelyének térbeli együttese, amit „döntően” a termelési mód határoz meg nemcsak funkcionálisan, hanem nagyrészt morfológiailag is, akkor talán jogosan merül fel a kérdés: ez az egész „komplexum” a maga funkcionális és morfológiai rendszerében nem azt a társadalmi teret alkotja-e, amely tulajdonképpen még csak nem is a *földrajz* tudomány egy „társadalmi” jelzővel ellátott ágzatának (pl. *társadalomföldrajz*, *gazdaságföldrajz*), hanem egyszerűen a társadalmi tér tan tárgya? Mendöl Tibor általános település*földrajz* címen nem általános társadalmi tér tan adott-e elsősorban? Hiszen könyvének több mint 500 oldalas elemző szövegéből a település geomorfológiailag meghatározott fekvéséről, a különböző települések helyzeti energiáinak földrajzi alapjairól alig 40 oldalon van szó kifejezetten, cím szerint, míg településmorfológiával és a települések funkcionális vizsgálatával majdnem 400 oldalon foglalkozik. Elemzésének olyan nagy átfogó, befejező fogalmaiban mint település-állomány, településhálózat, településrend, emberlakta Föld (utóbbiban pl. az államterület településhálózata, sőt, ennél nagyobb településegység gondolata is felmerül) – nem az ezen egységek természetföldrajzi, geomorfológiai, hanem a társadalmi, s mindenekelőtt társadalmi anyagi, a társadalmi anyagi termelés által való meghatározottságán van a hangsúly. Vajon ezek a fogalmak nem azt fejezik-e ki valójában, hogy a földrajzi tér objektív háromdimenziós társadalmi térre transzformálódik az embercsoportok, munkahelyük és lakóhelyük kialakulása következtében? Egy olyan térkép, amely a település-állományt alaprajzával, légköbméterének választott területegységenkénti eloszlásával, településhálózatát a szárazföldi, vízi, légi közlekedés és szállítás útvonalainak rendszerével stb. együtt ábrázolná – nem lenne-e a szó szoros értelmében *társadalmi* térkép, nem pedig *társadalomföldrajzi* térkép? Nem a társadalmi tér történeti fejlődését mutatja-e ki az általános településföldrajz, amikor rámutat pl. arra a tényre, hogy a feudális idők

³⁶ Uo. 182–192., 487., 474–476. o.

³⁷ Uo. 41., 154. o.

magyarországi településeinek „... mai értelemben vett, valamennyiüket szerves egységbe fűző hálózata nem, vagy alig volt”.³⁸ Ha a település funkcionális és morfológiai elemzése a politikai gazdaságtanra, mint alaptudományra támaszkodik, azután *néprajzi, történeti* és egyéb társadalomtudományi ismeretek és „bizonyos mértékig természeti földrajzi iskolázottság” alapján történik, ha a településföldrajz a „társadalomtudományi jellegű gazdaságföldrajzon” belül „talált helyet”,³⁹ akkor miért nem *társadalmi térrajz* az, amit településföldrajznak neveznek? A természet nem épít mozdonyokat, távirókat, szövőgépeket stb. – mondta Marx. Települést sem, amelynek szerves részét képezik ezek a munkaeszközök. Az emberi létesítmények által kiképződött tér éppúgy nem természeti jelenség, mint maguk ezek a létesítmények térbeli tulajdonságaikkal együtt. Bennük s általuk a természeti elem lefokozódott hordozóvá, szubsztrátummá. Ezért meggondolandó az embercsoportok, munka- és lakóhelyük *térbeli* együttesét, a települést – településföldrajzi diszciplína tárgyának tekinteni, nevezni.

Feltételezem tehát, hogy a településföldrajz a társadalom „valóságos” terének az egyik legátfogóbb tudománya és éppen ott mutatja meg a természeti és a társadalmi tér különbségét, a társadalmi tér keletkezési folyamatát és alakulását, tartalmának egy óriási tartományát, ahol az „elvontan természettudományos materializmus”, tehát az a bizonyos naturalizáló szemlélet elhomályosítja, elmossa a természet és a társadalom elvileg határozottan meghúzható határvonalát. Ez a határvonal persze a valóságban sokkal kacskaringósabb, mint amilyen pl. Európa és Ázsia politikai térképén látható, s állandó mozgásban van a természet és társadalom szakadatlan anyagcseréje következtében. Mi, a történelmi materializmus művelői elolvassuk Engelstől a „Lakáskérdés”-t, Marxtól azt, hogy a munkafolyamat eszközei közé tartoznak „tágabb értelemben” az olyan „tárgyi feltételek” is mint a „hely”, ahol a munkás áll, tevékenységének „hatótere”, „munkaépületek”, aztán csatornák, utak; a társadalom „nem-osztályjellegű” tagozódásának egyik példájaként tartjuk számon a várost és a falut, de mindez: a lakás, szerszámok, a munkahely, munkaépületek, a gyár és az „országház”, a laktanya és a tanáçsház, a város és a falu stb., nem áll össze bennünk egy egységes képpé. A településföldrajz, pontosabban az általános településföldrajz mindezt egybelátja és feltárja „a szociális anyag” (R. I. Koszolapov) komplex tárgyi jelenségvilágának térbeli rendjét.

Nem a természet és a társadalom kölcsönhatásának, s az ezt vizsgáló tudományoknak a kétségbevonásáról van itt szó, hanem arról, hogy a kölcsönhatás, az átmenetek hangsúlyozása ne vezessen a természet és a társadalom anyagi határának az elhomályosításához, melynek gyakori következménye annak naturalizálása az elméletben, ami ténylegesen társadalmi. Teljesen természetes ez a jelenség a marxista társadalomszemlélet alkalmazó, követő szaktudományban, mivel a marxista társadalomszemlélet művelői körében is erőteljes, esetenként erőteljesebb, mint az egyes szaktudományokban. Pl. a Mendöl Tibor által érvényesített település (földrajzi) szemléletben a naturalista jegy inkább névleges, mint tényleges, inkább terminológiai, mint tartalmi.

³⁸ Uo. 492. o.

³⁹ Uo. 45. o.

Kevésbé van ez így pl. Erdei Ferenc faluszemléletében. Ő élesen megkülönbözteti azt, ami a faluban település – ez a „településföldrajz faluja”. Ezzel szemben a „társadalmi falu”, „a falu, mint társadalom”, „különlegesen társadalmi jellemvonásokat” tartalmaz: „a szoros szomszédsági viszonyt, az egyszerű szervezetet, a szűk körű autonómiát, továbbá a városi központhoz való vidéki alárendelést . . .”. Mint látható, még az sem kap itt helyet a különlegesen társadalmi jellemvonások között, „ami a faluból gazdaság”. És mégis! Ami a faluból település és gazdaság „maguk is társadalmiakká válnak: egy társadalmi csoport helyhez kötöttsége társadalmi szempontból berendezéseinek és műveinek a tájszerű jellegét jelenti . . .” Ha berendezések és művek, köztük a technika jellege „tájszerű”, azaz valójában nem is a *földrajzi* táj eleme, csak olyan „tájszerű”⁴⁰ a „természeti környezetben”, akkor ez a gondolat már nagyon lényegesen tompítja az éles különbségtevést aközött, „ami a faluból település”, és ami a faluban társadalmi. Így aztán logikailag is szükségszerűen emeli ki Erdei Ferenc a következőket: „Van . . . egy olyan települési szempont, amely társadalmi részről sem érdektelen. Az nevezetesen, hogy a falvak összetevő egységei, a házak és az udvarok milyen rend szerint ülik meg a tájat. Ez a tényező tudniillik erősen megszabja a falu kiterjedését és végeredményben főszerepet játszik abban, hogy a falu növekedhet-e, meddig növekedhet és szervezetében milyen megoldásokra kényszerül.” A magányos és csoportos település kialakulását és változását döntően „a termelés és a fogyasztás technikai berendezésének a viszonya” szabja meg. Ha a településformák „családfájának” ezt a technikai meghatározottságát a művelésmód és a birtokviszonyok települést determináló szerepével együtt fogjuk fel, mint azt Mendölnél láthattuk, akkor új megvilágításba kerül Erdei Ferenc következő szintetizáló, legmagasabbrendű absztrakciója. „. . . ha tekinthetjük is településnek, gazdasági telepnek és egy nép hazájának a várost és a falut, ezzel csak részt mondtunk az egészből. Az egész, teljes és a kész valóságot akkor mondjuk ki, ha azt mondjuk: mind a falu, mind a város a társadalomnak egy-egy darabja”.⁴¹

Igen, abban az értelemben, hogy a falu és város háromdimenziós lakóházai, gazdasági épületei, ipari műhelyei, utcái, terei, megművelt földjei, parkjai stb. a bennük lakó és dolgozó, rajtuk közlekedő stb. embercsoportokkal együtt alkotják a „szociális anyag”

⁴⁰ „A földrajzi környezeten a szociológusok mindenekelőtt a 'természeti', eredeti, emberkéz nem formálta környezetet értik. Ha pl. a folyószabályozásnak a gazdaságra és a földművelésre gyakorolt hatásáról beszélünk, már nem a földrajzi környezet, hanem az emberi munka és kultúra hatásáról van szó. *A szabályozott és hajózhatóvá tett folyó az adott nép kultúrájához tartozik és csak közvetve a természeti környezet eleme.*” (J. Szczipanszki: *A szociológia története*. Kossuth, Budapest 1973, 239. o. – Kiemelés – M. A.) – A szerző kiemelt gondolata dialektikus bírálat lehetőségét tartalmazza a szélsőséges organicista A. Schäffle koncepciója felett. (Uo. 191. o.) Erre azonban nem került sor, mint ahogy nem érvényesíti „szempontját” a formális (G. Simmel, L. v. Wiese) és a naturalista szociológiával szemben sem. (Uo. 332–333., 440–450. o.)

⁴¹ Erdei Ferenc: *A magyar falu*. (Hasonmás kiadás) Akadémiai, Budapest 1974, 18., 30., 34–35., 71., 73. o. Ha Mendöl Tibor és Erdei Ferenc művei alapján nem is lehet egyetérteni Lukács Györggyel abban, hogy pl. a várost nem lehet definiálni, ide kívánczik egy lényeges, az itteni elemzés irányába vágó megállapítása a városról. „. . . a város olyan komplexus, amelynek nem lehet semmiféle analógiája valamilyen alacsonyabb rendű léttel és amelyben még a legegyszerűbb életfunkciók is társadalmi közvetítéssel jelentkeznek . . . Még egy városi kert vagy park is túlnyomórészt társadalmi képződmény.” (*A társadalmi lét ontológiájáról*. II, 159., 150. o.)

komplex, élő és élettelen tárgyi jelenségvilágának rendszerét. Erdei Ferenc utolsó könyvében ezt írta: „A településekről szóló tudományokban is, a köznyelvi szóhasználatban is meghonosodtak a csillagászati kifejezések: vonzásterület, bolygóvárosok, ellenpólusok stb. Kézenfekvő is a hasonlítás, mert elvontan hasonló a modell: egyaránt bizonyos tömegek hierarchikus szerveződéséről van szó. A különbség mégis nagy: amott anyagnak, égitesteknek a viszonyáról van szó, emitt települések összefüggéséről. Mégis talán a hasonlítás és a csillagászati hasonlatok kifejezik a települések közötti viszonyok lényegét.”⁴²

Az égitestek viszonya és települések összefüggése közötti különbség nem abban van, hogy az égitestek az *anyag* körébe tartoznak, a települések pedig nem. Az égitestek a természeti anyag tárgyi formái közé tartoznak, a település pedig a „szociális anyag” többé-kevésbé rendezett kisebb-nagyobb egységei. Nemcsak képletes értelme van tehát annak a jellemzésnek, amit Engels adott R. Owen kommunista jövő tervéről, amelyben a „részletek” is – „beleértve alaprajzot, homlokrajzot és madártávlati nézetet” – ki vannak dolgozva.⁴³

Engels idézett gondolataihoz lehet kapcsolni, s a társadalmi térképezés kommunista formáját kutató törekvés példaként említhető J. Danecki következő megállapítása. „A szabad idő felhasználásának megvannak a térbeli aspektusai is. Az emberek magatartása nagymértékben függ lakáskörülményeiktől, a zöldövezetek kiterjedtségétől és eloszlásától, a szolgáltatási és a közlekedési hálózattól.” „A lakásokat . . . manapság már nem lehet elszigetelt szigetekkékként kezelni, hanem úgy kell tekintenünk őket, mint a társadalmi élet térbeli szervezetének egyik elemét, mely beépül annak funkcionális egészébe. Hogy megértsük ennek a szemléletnek a jelentőségét, utalunk arra a szerepre, amit az életstílus kialakításában a maga idejében a görög *agora*, az olasz *piazza*, a nemesi *udvarok* (pontosabban szólva az udvarok hierarchikus rendszere), a XIX. századi középosztályok felsőbb rétegeinek polgári *szalonjai* és *klubjai* játszottak. A térbeli szervezetnek ezt a modelljét, amely megfelelne a lakosság legszélesebb rétegei demokratikus szükségleteinek, a különböző klimatikus, demográfiai és kulturális körülmények között, ez ideig még nem dolgozták ki kellően.”⁴⁴

Még inkább hangsúlyos ez a tény a lakás-szociológiában. Jan Musil, miután megállapítja, hogy az ember szükségletei, köztük lakásszükséglete, „nemcsak biológiai adottságok, hanem egyúttal a biológiai szükségletek társadalmi és pszichológiai transzformációi”, a lakást nemcsak a társadalmi formák tükrének, lenyomatának fogja fel, hanem egyik alakítójának is. Különböző szociológusok (Karel Honzik, Jane Jacobs, Hans Paul Bahrdt) racionális elméleteihez kapcsolódva kiemeli a lakóházak különböző elhelyezése által képzett tér „szociológiai jelentőségé”-t, pl. az ifjúság „szocializációs folyamata”, a mindennapi életet szabályozó társadalmi normák kialakulása szempontjából. Egyik helyen azt írja: „Ahol a tér megszűnik társadalmi (szociális) tér lenni . . . társadalomellenes tettek színhelyévé válik. A kihalt utca, amelyen csak kevesen járnak, eszményi hely a lopásokra, az erőszakoskodásra stb.”⁴⁵

⁴² Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Szépirodalmi, Budapest 1971, 17. o.

⁴³ MEM 20, Kossuth, Budapest 1963, 258. o.; I. R. Owen: *Nevelés és társadalom*. Tankönyvkiadó, Budapest 1957, 28. o. Hasonló részletek találhatók még Morusnál és Campanellánál is.

⁴⁴ Jan Danecki: *A megosztott idő egysége*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1973, 330. 331–332. o.

⁴⁵ Jan Musil: *Lakás-szociológia*. Kossuth, Budapest 1974, 49., 51., 125., 130–131., 348. o.

A társadalmi tér azonban éppúgy nem szűnik meg társadalmi térként létezni, ha vannak emberek, akik kialakították vagy különbözőképpen használhatják, csak éppen „most” nem veszik igénybe, mint ahogy a munkaeszköz sem veszi el munkaeszköz voltát azért, mert pl. az ember éppen nem termel vele, vagy elmúlt korok perdöntő tanújaként múzeumi tárgyként porosodik, esetleg népieskedő sznobok lakásában díszítő funkciót tölt be, amint ez az utóbbi időben megtörténik a kézműipari korszak egyes munkaeszközeivel. Ezek az eszközök így „csak” az emberi teremtés béna ujjai -- ahogy Váci Mihály nevezte őket. A társadalmi tér az emberek, embercsoportok és műveik, a termelési és létfenntartási eszközök, termelő- és lakóépületek, közlekedési és kommunikációs eszközök stb. kialakulásával képződik, s változásukkal történelmileg változik. Erre a változásra meghatározó befolyással van a gazdasági forma is. Közismert, hogy a modern városi magasépítkezés kialakulását hogyan határozta meg az építőipar fejlődése és a magas telekár. A társadalmi tér csak e művek teljes pusztulásával tűnik el. Emberek nélkül társadalmi holt teret alkotnak. „Beszédes” társadalmi-tér-alkotó művek, amelyek költői leírásokra ragadják a régészeket, építészeket, történészeket egyaránt. A régi művekre, holt társadalmi terekre régebben újabb művek s vele az eleven társadalmi tér újabb formái települtek (pl. Trója hét „szintje”, a nagy múltú városok középi- és újkori településrétegei, ill. körzetei stb.). Manapság nemcsak a tudomány kapcsolja össze elméletileg s a városépítéssel gyakorlatilag a holt régít az eleven újjal ezen a téren, hanem a turisztikai vállalkozások is.

J. Musil „társadalmi (szociális) tér” formulája többet mond, mint a „tér szociális jelentőségé”-nek formulája. Az előbbi a természeti tértől minőségileg különböző társadalmi térre utal, amelyen belül a várostervezők és építészek megkülönböztetik a monofunkcionális és a polifunkcionális teret. „Ha az építészeknek sikerülne a városépítés módjával, az épületek helyes térbeli elosztásával lehetővé tenni az emberek számára, hogy sétájukat kirakatkézéssel, bevásárlással, esetleg munkahelyre vagy iskolába járással, újságolvasással kapcsolják össze, esetleg választhassanak e tevékenységek között – igen nagy dolgot érnének el. Elérnék azt, amit valójában a lakókörzetek kialakításával akartak megvalósítani. A lakókörzetekkel azonban gyakorlatilag problematikus kísérletet tettek a régi vidéki községek átültetésére a nagyvárosi környezetbe. Elérnék azt, hogy a lakónegyedekben, a lakótelepeken is kifejlődne a közélet az utcákon, a tereken és a parkokban. Ez a közélet ugyan nem volna azonos a városközpontok urbanitásával, ugyanakkor azonban megteremtene az emberek lakóhelyének otthonos, meghitt és mindennapi nyilvános szféráját. Növelné a közbiztonságot is és nagyrészt megszüntetné az anyák aggodását gyermekeikért.” Az ún. zöldterületeknek is „szervesen bele kellene illeszkedniük a szociálisan életteli térségek rendszerébe.”⁴⁶

Erdei Ferenc Makó nagy központi, nyílt tere történelmileg kialakult funkcióinak szocialista megújításáért emelt szót azzal a „naiv és formális városaskodás”-sal szemben, amely a szocialista városrendezés elveivel ellentétben el akarta sorvasztani azt. „Ahelyett, hogy az utak és parkok együttesévé degradálnánk a város központi terét, újból térré, a városi élet közösségi színhelyévé kell fejlesztenünk a mi korunk igényei szerint. Tehát továbbra is helye van itt a piacnak (sokféleképpen korszerűsíthető formában), vissza kell állítani fórum jellegét, ahol népgyűlés, felvonulás, állandó összejövetel tartható, ki kell

⁴⁶ Uo. 352., 353., 354. o.

képezni a tömeges társas együttlét színhelyét: korzót, sétateret, olyan mozgási és leülési feltételeket, amelyeket korunk megkövetel, s mindez együtt a tér áttekinthető képét kell, hogy adja. Olyan látványt és olyan légkört, hogy ez a város központja, olyan medencéje a város életének, ahová bevezetnek az urbanizált élet csatornái.”⁴⁷

*

Ha helyesen történt a műépület által kiképződött „valóságos” esztétikai térben az ember „saját terét” felfedező lukácsi gondolat jelentőségének értékelése;

– ehhez kapcsolódva a társadalom „valóságos” tárgyiasságának körvonalazása a műépülettől a technikán, a kultúrnövényeken és háziasított állatokon keresztül a gyárig;

– ha megfelel a valóságnak, hogy mindez a „szociális anyag” komplex, „valóságos” tárgyi jelenségvilága alap és felépítmény szerinti tagozódásban;

– s ha a felépítménytől(-ből) az alap(ba) felé haladva szükségszerűen rátalálunk a nem esztétikailag megformált, de (Ágh által) társadalminak minősített termelési térre (és időre);

– ha ebből természetszerűen következett a „valóságos” esztétikai tér és a „valóságos” termelési tér egységbefoglalásának feladata;

– s ha a marxista szellemű, településföldrajznak nevezett szaktudomány az, amely – a települést a munka és lakóhely térbeli együtteseként felfogva – a társadalom „valóságos” terének mindeddig legátfogóbb szemléletét nyújtja a „kulturális tér” és a termelési tér egységbefoglalásához;

– s ha a településföldrajz ennek az élő és élettelen, állandóan alakuló dolgokkal teli „totális” társadalmi térnek, a településnek nemcsak a funkcionális rendjét (beleértve a közigazgatási és kulturális funkciókat is), hanem még morfológiáját is elsősorban a munkahelyek méreteiből, minőségi különbségeiből és arányaiból vezeti le, ezeket pedig a termelési eszközökből, birtokviszonyokból, a föld művelési módjának alakulásából és az ipari technológia fejlődéséből, a közlekedés és kereskedelem hatásaiból,

akkor határozottan állítható, hogy a marxista szellemű településföldrajz az a szaktudomány, amelyben már régen megtörtént a társadalom „valóságos” terének egyértelmű elhatárolása a természeti térformáktól. Ez a teljesítmény azonban társadalomfilozófiailag nem lehetett tudatos, mert magában a történelmi materializmusban lappangva tovább élt a Marx előtti materializmus társadalomelméleti naturalizmusának már többször említett maradványa politikai gazdaságtani köntösben.

6. A FÖLDRAJZTUDOMÁNY ELMÉLETI „VÁLSÁGA” ÉS ELSŐ LÉPÉSEI A VÁLSÁGBÓL KIVEZETŐ ÚTON

A földrajztudomány eredeti tárgyánál fogva eleve naturális szellemű és ez – mintegy tehetetlenségi nyomatókkal – tovább él akkor is ténylegesen (a polgári szellemű földrajztudományban alapjában véve) vagy inkább csak terminológiailag, amikor a *fizikai*, majd a *növény-* és *állatföldrajz* után a társadalmat is tanulmányozni kezdi – a térben. A

⁴⁷ Erdei Ferenc: *Város és vidéke*. Jelzett kiad., 256–257. o.

társadalom térbelisége is megmarad *földrajzinak*, s a *földrajz* tudomány tanulmányozza a társadalmi jelenségek, folyamatok „térbeli vetületét”. Kialakul az emberföldrajz, a politikai földrajz, kultúrföldrajz, kereskedelmi és közlekedésföldrajz, katonai földrajz, gazdasági stb. és végül a társadalomföldrajz. S grandiózus kísérletet tesznek az egész földfelszín egységes földrajzi képének megalkotására, a föld, a vizek, a klíma, a növény, az állat és az ember térbeli egységének feltárására. A földrajzot eleinte a dolgok és folyamatok térbeliségét leíró tudománynak tartották, aztán a tér elméleti tudományának, végül már a térfilozófia rangjára is igényt tartott. Azután lemondtak arról, hogy „térfilozófia” legyen, de azért minden tudományban szükségesnek tartottak egy „földrajzi fejezetet”, amelyben bemutatják tárgyuk térbeli vonatkozásait, majd pedig összekötő kapocsnak tekintették a természet- és a történelemtudományok között. Ily módon a szaktudományok szakadatlan, differenciálódásban is megnyilvánuló fejlődése következtében a földrajztudomány egy teljesen „szétfolyó”, tárgyának meghatározásával eredménytelenül küszködő, a tudományok rendszerében helyét kereső tudományként mutatkozik művelői és a kívülállók előtt.

Különös élességgel tárulnak fel ezek a nehézségek az ún. „társadalomföldrajz”-zal kapcsolatban. „A földrajznak el kell döntenie azt, hogy az ember mennyiben, mely vonatkozásaiban tartozik a földrajz körébe. Ebben a tekintetben a tudományos kiforrásnak legelső stádiumában vagyunk.”⁴⁸ Pedig Teleki számon tartotta, hogy az 1890-es

⁴⁸ Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Bp. 1917. 172. old. – Hogy hogyan ütközik a földrajzi egyetemesség naturalista tendenciájú szemlélete a természet és a társadalom tényleges különségébe és mennyire képtelenek megoldani a szemlélet képviselői az itt adódó kérdéseket a történelmi materializmus ismeretének vagy megsértésének hiányában, jól látható Teleki következő gondolataiban. „... az ember mindinkább mint természetszerű egyik faktora, jelentőségében növekvő faktora a földfelszín életének áll szemeink előtt. A földrajzi tudomány ilyenül ismeri fel.” „Korlátolt” és „túlzó” felfogás volna azonban, ha ebből kiindulva a földrajzot úgy fognánk fel, hogy mindazzal foglalkozik, aminek elterjedését térképen ábrázolni lehet. „... vannak gazdaságilag jelentős faktorok – mondjuk pl. a jegybankok, vagy menjünk a mindennapi gazdasági élethez még közelebb: a Raiffeisen-szövetkezetek, amelyek elterjedése igen érdekes, nagyfontosságú és könnyen térképezhető; mégis, e jelentőségükben és elterjedésük vonatkozásaiban alig van földrajzi elem. Az, hogy egyszerű leírás, vagy statisztikai táblázat helyett elhelyezésüket szemléltetőbben mutathatjuk be a térképen, nem jogosít fel arra, hogy földrajzi jelenségnek nevezzük őket. Sőt, ha az elterjedés tudománya továbbmegy egy lépéssel – s ezt manapság mindenütt megteszi –, amidőn a miért kérdését veti fel, okozati kapcsolatokat talál más jelenségekkel és ebben határozottan közeledik a földrajzi felfogáshoz, akkor sem földrajztudomány ezért.” Richthofen emberföldrajzában fejezetei pl. „... alapszabály véve mai felfogásunk szerint nem is földrajziak beosztásukban, csak azután, az ezekben megnyilvánuló felfogásokban és megjegyzésekben. A beosztás szerint első fejezet pl.: az emberek elterjedése számuk szerint – tiszta demográfia; a második: elterjedésük fajok, hajzatuk, nyelvük szerint – tiszta antropológia; a harmadik: az ember és állatok vándorlása – történelem és zoológia...” Chisholm: *Kereskedelemföldrajz*-ában „... a hangsúly nem a földrajzon, hanem a kereskedelmin van. Gondolatmenete egészen nemzetgazdaságtani.” „Egyedül a munka első része, a termelés, az elosztás és az áruforgalom általános tényeiről szóló rész földrajzi, mert elég jól, organikus, majdnem genetikusan módon magyarázza az emberi magasabb gazdasági berendezkedéseknek természetes kialakulását a természeti faktorokból, főleg a klíma és talajból.” A gazdaságföldrajz „... hibája, hogy az embert, a gazdálkodó embert tekinti és definiálja tárgyának. Ez a tárgy azonban éppen úgy tárgya a nemzetgazdaságtannak is – sőt jelesen azé.” És a következetesen naturalista Teleki igen figyelemre méltó következtetésre jut ezen a ponton: földrajzi gazdaságtan van, de nincs gazdasági földrajz. Teleki élesen meghúzta itt a határvonalat a természet és a gazdaság között, de nem azért, mert látta, hogy a „földrajzi tér”-en túl a

években Wagner Hermann és Kirchoff definíciószerűen különválasztották a földrajzot, mint természeti tárgynak leírását és a település leírását, de nem tekintette ehhez képest elvi visszalépésnek Hettner felfogását, aki „tájföldrajzi” szintézisben feloldotta, elmosta ezt a lényeges, sőt, döntő megkülönböztetést. „... elismerték, hogy a *természetes tájak* életjelenségeit csak természettudományi módszerekkel lehet megismerni és magyarázni, az *ember alakította műtáj* jelenségei pedig csak a társadalomtudomány vizsgálati módszereivel értelmezhetők, azonban kiemelték, hogy *egyedül a módszer* nem lehet egy tudomány önállóságának a kritériuma, hanem csakis a tárgy és a cél. Már pedig mindkettő közös. A tárgy a földfelszín és jelenségei, amelyek részben természetiek, részben emberi eredetűek... a cél, a feladat pedig a két tényezőcsoport kölcsönhatásaként kialakult tájak értelmezése”.⁴⁹ A természetnek és a társadalomnak mintegy konkrét szemléleti egységként való felfogására irányuló erőfeszítés fejeződött ki a „komplex földrajzi táj” fogalmában, ill. elméletében. Ennek mélyén azonban a természet és a társadalom materiális különbsége a többé vagy kevésbé tudatos naturalizmus homályában tűnt el, aminek legnyilvánvalóbb terminológiai jele mindmáig a társadalmi minőségeket jelölő szavak (gazdaság, kultúra, politika stb.) és a földrajz szó összetételével képződött kifejezések (pl. „társadalomföldrajz”). A ’földrajzi környezet’ fogalmát már 1906–1909-ben bevezették az irodalomba, de e kategória tartalmát máig sem tisztázták egyértelműen.⁵⁰

A szocialista földrajztudomány megtette az első lényeges lépést a helyzet tisztázására, amikor a természetföldrajzot a természettudományok, a gazdaságföldrajzot pedig a társadalomtudományok közé sorolta és az utóbbi feladatát a társadalmi termelés elhelyezését meghatározó gazdasági törvényszerűségek feltárásában jelölte meg. A településföldrajz pedig a társadalomtudománynak tekintett gazdaságföldrajzon belül „talált helyet” – ahogy Mendöl Tibor állapította meg a tényállást érezhető fenntartással. Fenntartásának tartalma nyilvánvaló. A településföldrajz tárgyát átfogóbbnak tekintette mint a gazdaságföldrajzét, mert a településföldrajz a településnek pl. a technikai meghatározottságával is foglalkozik, ez a vonatkozás pedig nem gazdasági... Természeti? Itt torpant meg az útkeresés. A termelés társadalmi természetét a gazdasággal azonosító szemlélet szükségképpen vezetett a gazdaságföldrajz társadalomtudománnyá minősítéséhez és a település valóságos háromdimenziós térbeliségét tanulmányozó településföldrajz hovatartozását illető bizonytalansághoz.

A földrajzi környezet fogalmának tartalma máig nem tisztázott, a komplex földrajzi táj fogalma vitatott s e közben a *természetföldrajz* „további” differenciálódásaként fedezték fel egy új tudománycsoport kiépülését.

„Ezt az új tudományt talán legtalálébban a természetátalakítás földrajzának, vagy a termelés t e r m é s z e t i földrajzának nevezhetjük.

---

társadalmi ter kezdődik, hanem mert az élő és élettelen tárgyi létezőkkel „kitöltött teret” azonosítva a „földrajzi” térrel, szintetikus *földrajzi* egységet keresett a domborzat, a talaj, a klíma, a vizek, a növényzet és az emberek eloszlása, a település, a ház, az út, a munka, a faj között. Messzebb szeretett volna látni, mint a „borzasztóan rövidlátó német iskolai geográfusok, akik a politikai földrajz kizárólagos szükségességét hangoztatták”, de csak egy olyan felfogáshoz jutott, amelyben összekeveredett egy „modernizált” naturalista és szellemtörténeti társadalomfelfogás és az új-kantista tudományelmélet. (Uo. 208., 120–121., 113., 174., 175–176., 180., 181., 135–136. o.)

⁴⁹ Bulla Béla: *Általános természeti földrajz*. Tankönyvkiadó, Budapest 1950., 42–43. o.

⁵⁰ Miholics József: A természetföldrajz néhány időszerű kérdése. *Földr. Ért.* 1970/1, 113. o.

Az új tudománycsoport tárgyi tudományágait aszerint kell felosztani, hogy mire hat a természeti földrajzi környezet és mi hat vissza a természeti földrajzi környezetre. A kettő egy és ugyanaz: a termelőerők területi eloszlása.

Eszerint megkülönböztethetjük:

1. az ipar
2. a mezőgazdaság
3. a közlekedés természeti földrajzát,
4. a három tárgyi ág szintézise pedig nem más, mint a település természeti földrajza általában, a termelés természeti földrajza különösen.

Itt mellékesen megjegyezzük, hogy a településföldrajznak ez csak alárendelt oldala. Fő oldala a település társadalomföldrajza. Ebben az értelemben a településföldrajz komplex földrajztudomány, mivel vizsgálja a település alárendelt természeti és meghatározó társadalmi tényezőit és a kettő viszonyát egyaránt.”⁵¹

Ebben a koncepcióban a „termelőerők területi eloszlása” közvetíti a természetföldrajzi környezet hatását a termelési viszonyokra és ez utóbbi hatását a természetföldrajzi környezetre. A termelőerők *milyen* területi eloszlásáról van itt szó? A termelőerők eloszlásáról a földrajzi térben. A szerző megkülönbözteti a *termelési* tudományokat a *földrajzi* tudományoktól, de akkoriban még nem merült fel az a hipotézis, hogy a társadalomnak „saját tere” van s így a termelési tudományoknak szerves részét képezi a termelési tér tudománya is, ami nem földrajztudomány. A természetátalakítás gondolata akkor még nem tartalmazta a természeti térformák társadalmi térformákká alakulásának feltételezését. A termelőerők területi eloszlásának koncepciójában továbbra is él az a bizonyos naturalizáló tendencia, amelyet a földrajztudomány a maga erejéből nem tudott leküzdeni. Tartalmilag túllép ezen a marxista gazdaság- és településföldrajz, de formailag újra és újra visszaesés tapasztalható itt is, mert a tartalmi túllépés nem tudatosult. S a történelmi materializmus művelői sem nyújthattak kellő segítséget egészen a legutóbbi időkig ezen a téren azért, mert a termelés társadalmi természetét gazdasági formájával azonosítva, a termelőerők filozófiai elméletében nem küzdötték le teljesen az „elvontan természettudományos materializmus” szellemét. Nem véletlen tehát, hogy amikor egy, a termelés társadalmi természetét a gazdasággal azonosító filozófus bekapcsolódik a „komplex földrajzi tájfogalom” tartalmáról folyó vitába, azt írja: „Természet és ember gazdasági szempontú totalitása az, amely a földrajztudomány kutatási területe. Ennek a totalitásnak képezi empirikus alapját és absztrakt végpontját egyaránt a tájfogalom. . . . A földrajzi tájfogalom . . . nem azonos egyszerűen a terület empirikus fogalmával, hanem a társadalom szemszögéből nézve, azzal összefüggésben válik absztrakttá. Az idő, a változás fogalma elsősorban a társadalom oldaláról vonul be a földrajzba . . .”⁵²

Hogy itt mennyire a természet és a társadalom különbsége a döntő probléma, ami körül az egész vita forog, ismét kitűnik a földrajztudomány egy olyan képviselőjének az álláspontjából is, aki a komplex földrajzi táj fogalmát a geográfia „nagy múltú fikciójá”-nak tartja, s az idézett filozófusi véleményt olyannak, amely az ökonómia-központúság

⁵¹ Mészáros István: A természeti földrajz néhány elméleti és gyakorlati problémájáról. *Földr. Ért.* 1961/2, 239., 241. o.

⁵² Cs. Vinkovics Márta: Hozzászólás a földrajzi tájfogalomról szóló vitához. *Földr. Ért.* 1971/1, 72--73. o.

alaján akarja fenntartani az „egységes földrajztudomány látszatát”. „Az integrációs lépcsőzet a Föld *természetföldrajzi* burkánál megszakad, mert a Föld *földrajzi burka* már nem tekinthető 'integrációnak'. Az antroposzféra ugyanis az emberi kultúrák kiépülésével fokozatosan kiszabadult a hajdani 'geoszférikus' integrációból és az folyamatosan olyan térbeli *koordinációvá* alakítja, amelyben ő képviseli a dinamikus felet.”⁵³

Egységes földrajztudomány tehát nem lehet, mert az „antroposzféra”, a társadalom valami más, mint a természet, ezért más a térbelisége is. A fizikai dolgokkal és biológiai életjelenségekkel teli természetföldrajzi tértől alapvetően különböző „térbeli koordináció” jött létre a társadalommal. Úgy tűnik, a földrajztudomány itt jutott el arra a pontra, ahol megsejtette, hogy nem lehet az alapvetően különböző (fizikai, biológiai, társadalmi) tartalmakkal teli tér egységes tudománya, mert a tartalmaktól függően a térformák is mások, és ezzel megindult a válságából kivezető úton. S ezen az úton egyesülhet azzal a marxista filozófiai térelméleti koncepcióval, amely az anyag és a mozgás alapvető formái szerint ismeri fel a tér (és idő) alapvető formáit általában, azzal a történelmi materializmussal, amely felfedezi az ember valóságos „saját terét” az esztétikailag megformált tértől az anyagi termelés teréig, s ennek alapján rádöbben, hogy valójában létezik a természetitől minőségileg különböző társadalmi tér szaktudománya, nem is egy szaktudománya, csak mindegyiket ilyen vagy olyan *földrajznak* nevezik, és valóságos tartalmuk akkor tárul fel teljes világossággal, ha kiszabadítjuk ezeket annak az „elvonat természettudományos materializmusnak” a szellemi burkából, amely elméletileg éppen a legdöntőbb ponton, az anyagelméletben mosta el részlegesen, de lényegesen naturalisztikusan a természet és a társadalom különbségét. Természetesen megmarad az a feladat, hogy *a* tér „egységes” tudományát megalkossák. Ez azonban nem szaktudományi, hanem filozófiai feladat. S a marxista filozófiának ehhez a feladathoz Einstein előtt/után talán az a földrajztudomány nyújtja a legtöbb segítséget – még a „komplex földrajzi táj fikciójával” együtt is –, amely szinte sohasem tekintette a teret pusztá formának, s magát *a* tér egyetemes tudományának tudva fokozatosan kiépítette a társadalmi tér tudományát is, anélkül, hogy tudatában lett volna ennek, mélyen gyökerező naturalista szelleme miatt. „Természetelvűsége” következtében beszélt a társadalom térbeliségéről és nem a társadalmi térről, a termelőerők térbeli eloszlásáról és nem a valóságos társadalmi termelés valóságos „saját” teréről, a gazdaság térbeli vetületéről és nem a termelési tér gazdasági oldaláról, a termelőerők területi elhelyezéséről és nem a valóságos termelési tér képzéséről, *társadalomföldrajzról* és nem társadalmi térrajzról, szociálgeográfiáról és nem a társadalmi tér szociológiájáról stb.⁵⁴

⁵³ Száva Kovács Endre: Földrajztudományi látszat és geográfiai fikció. *Földr. Ért.* 1972/2–3, 318., 334. o., 1965/2, 285. o.

⁵⁴ A polgári szociálgeográfia H. Bobek-féle iskolája szerint pl.: „A szociálgeográfia a társadalom fungálása és az egyes társadalmi csoportok alapvető funkciói által kiváltott térbeli folyamatokat, valamint a hozzájuk kapcsolódó területi–szervezeti formációkat kutatja. A földfelszín – mint az élő és élettelen jelenségek s a társadalmi struktúrák foglalata – geográfiai vizsgálódásaink kiindulópontja. A szociálgeográfia fő érdeklődése ezen belül nem a táj arculatára – mint a földfelszín egy darabjára – irányul, hanem a társadalomnak, a különböző embercsoportoknak a tevékenységéből adódó térbeli, tájformáló hatásokra.” – Idézi: Lettrich Edit: Helyzetkép a szociálgeográfia mai állásáról. *Földr. Ért.* 1972/2–3, 361. o. S a szerző megjegyzi: „A szociológiai ismereteket, szemléletet a szociálgeográfia messzemenően felhasználja, ami társadalomtudományi jellegének tudományos megalapozását segíti.

A társadalmi tér tan tehát a természeti földrajzból nőtt ki és ezért szellemében, terminológiájában sokáig magán viselte és még mindig hordozza eredetének jegyeit. Ezzel együtt magától értetődő az is, hogy lehet beszélni a termelés (természeti) földrajzáról, a társadalom (természeti) földrajzáról stb. mint olyan tudományról, amely a társadalom egy részének vagy egészének természeti térbeli feltételeit, alapját vizsgálja, ami azonban sohasem tévesztendő össze a társadalom „saját terével”. Ezt a minőségi különbséget mossa el, ill. össze minden iskolai földrajz tankönyv, amely „földrajz” címen tartalmazza mind a „hegy- és vízrajzot”, mind a mezőgazdasági és ipari termelés, a közlekedés „rajzát”.

7. EGY GAZDASÁGFÖLDRAJZOS A „TÉR ÉS GAZDASÁG”-RÓL

Az eddigiek alapján az a benyomás alakulhatott ki, hogy a földrajztudomány képviselőiben egyáltalán nem tudatosodott az a társadalmi tér, amelyre rátaláltak. Ez nem így van. Az esztétikailag megformált építészeti térben az ember „saját terét” felfedező lukácsi gondolat megszületésével egy időben a marxista gazdaságföldrajz egyik művelője felismeri a *gazdasági teret*, teljes egyértelműséggel elhatárolva azt az ún. földrajzi buroktól. „A gazdasági objektumok mint ilyenek, nem az ún. földrajzi burokokban, hanem a gazdasági térben . . . foglalnak helyet, s nem ilyen vagy olyan magasságban vannak a tengerszint felett, hanem az adott gazdasági térnek megfelelő társadalmilag szükséges önköltség szintje alatt vagy felett termelnek, a piactól ilyen vagy olyan gazdasági távolságra vannak stb.”⁵⁵ „A látszat az, mintha a gazdasági–társadalmi jelenségek zöme egy síkban, egy természeti földrajzi síkban folyna, mert a természeti térben nem látszik a vertikális elkülönültségük, a többszintűségük. Pedig a gazdaságban és a társadalomban is van 'lent' és 'fent' és 'horizontális egymásmellettség', amint azt mindenki tudja, de ezt érzékileg

---

Eközben azonban *nem lép ki a geográfiai tudományok kereteiből*, s nem olvad bele a szociológiába, mint azt többen is felrötták ennek az új geográfiai ágazatnak. Mások – főleg szociológusok – viszont azt várták el a szociálgeográfiától, hogy a szociológia segédtudományaként működjön, annak térbeli aspektusai kimunkálását vállalva (Vinkler 1956).” „A társadalom . . . társadalmilag meghatározott *életformacsoportokból* tevődik össze. A szociálgeográfia feladata ezek kutatása. Rajta kívül az életformacsoportokat – más-más aspektusból – a szociológia és a gazdaságtudományok is vizsgálják. Az életformák térbeli megjelenése, elterjedése, s az egyes életformák saját előfordulási helyükkel való kapcsolatainak a vizsgálata viszont kizárólag a szociálgeográfia, mint a geográfia egyik ágazata kutatási körébe tartozik.” A társadalmi struktúrában zajló átalakulás „. . . térbeli vetülete jelentkezik a szociálgeográfiai folyamatban.” Kapcsolódik ehhez a kultúrtáj is, amely „. . . nem más, mint a tájban benne élő társadalom térben (tájban) elrendeződött létesítményeiből adódó, s ezeket egymással sokirányú kapcsolatokkal összefűző komplex képződmény. Ennek magyarázata, a komplex táj megismerése a szociálgeográfia végső célja.” (Uo. 362., 365., 364. o.)

Teleki Pál a Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának megalakulása alkalmával mondott beszédében megállapította: „Szakosztályunk címében a 'gazdasági' szó . . . *irányt* jelez, de sohasem szabad elfelednünk a 'földrajz' szót sem. Ez az *alap*, amelyen állunk. A gazdasági földrajz feladata a gazdasági jelenségeket, mint térbeli jelenségeket, a földön való elterjedésükben vizsgálni. A geográfus itt gyakran fog találkozni a közgazdával, a statisztikussal, a történésszel, a kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági tudományok képviselőjével. De igazán zavarban volnék, ha meg kellene mutatnom a határ vonalat, amelyig a geográfus érdeklődése terjed.” (Teleki P.: *A gazdasági földrajzról*. Kertész J. Könyvnyomdája. Bp. 1912. 23. o.)

⁵⁵ Kovács Csaba: Tézisemlélet és földrajz. *Földrajzi közlemények*, 1966, 41. o.

nem lehet tapasztalni, legalábbis a természeti térbeliségnél megszokott módon és értelemben nem.”⁵⁶ „*Felmegyek a minisztériumba*”, „*lemegyek az üzembe . . .*” „*A fel és a le* ezekben az esetekben a megjelölt *irányoknak* valóságosan megfelelő térbeli mozgást jelent a társadalmi térben. Nem átvitt értelmű és nem is feleslegesen bőbeszédű kifejezések ezek, hanem nagyon is reális helyzetváltozást tükröznek, amit csak az tud igazán megérteni, aki már dolgozott vidéken és Budapesten is, minisztériumban és üzemben is. Más kérdés, hogy a többség esetleg nincs tudatában annak, hogy az ilyen és hasonló esetekben is térbeli viszonyokról és térről van szó.

A tudatossággal egyébként ott is baj van, ahol annak nem volna szabad előfordulnia. Pl. filozófiai és történelmi tanulmányaink során annyit találoztunk már a *külső és belső ellentmondások* fogalmával, de hajlamosak vagyunk arról megfeledkezni, hogy ezek is a *térbeliség megjelenési formái*. A tudatosság fontosságát a gazdasági és társadalmi térbeliségnél világnézeti szempontból különösen hangsúlyozni kívánjuk, mert ennek hiánya vezet ahhoz a hiedelemhez, hogy társadalmi vonatkozásokban a térbeli kategóriákat csak átvitt értelemben használjuk . . .” „. . . a tér általános filozófiai felfogásához főként természeti térbeli képzetek kapcsolódnak.”⁵⁷

Ha a marxista filozófiai tankönyvek térelméleti részét tartjuk szem előtt, akkor Kovács Csaba kritikája teljesen igaz volt akkoriban és alapjában véve el kell fogadni ma is. De már akkoriban is csak részben volt igaz ez a kritika, ha a marxista térelmélet nem tankönyvbéli részét is figyelembe vesszük. Hiszen Lukács felismerése az ember „saját teréről” 1965-ben látott napvilágot. Miről juthatott volna azonban eszébe egy gazdaságföldrajzi szakembernek, hogy a társadalmi tér marxista filozófiai elméletét a marxista esztétikában keresse? Ugyanilyen joggal lehet persze kérdezni azt is, hogy miről juthatott volna eszébe egy „tört. matos”-nak vagy „dial. matos”-nak, hogy a társadalmi tér többé-kevésbé kidolgozott szakelméletét a földrajztudományban keresse, még akkor is, ha az település-, vagy gazdaságföldrajz?

Úgy tűnik azonban, hogy az elmúlt két évtizedben mind a marxista filozófiai térelméletben, mind a földrajztudomány – egyelőre – „társadalomföldrajz”-nak nevezett csoportjában megértek egymásra találásuk elméleti feltételei. A termelés társadalmi természetét a gazdasággal azonosító, tehát az önmagukban vett termelőerőket naturalizáló szellemi légkörben azonban nem véletlen, hanem szükségszerű volt, hogy a filozófiai térelmélet és a „társadalomföldrajz” találkozásának kedvező elméleti előfeltétele a „társadalomföldrajz” keretében a *gazdaságföldrajzban* jöttek létre teljes tudatossággal. Kovács Csaba legutóbb idézett egész tanulmányát közölni kellene itt bizonyíték gyanánt, de ez már túlságosan is felduzzasztaná ezt a már amúgy is terjedelmessé alakult pontot. Csak jelzem, hogy Kovács Csaba módszeres meggyőző erővel sorra elemzi a gazdasági térbeli egymásmellettséget, együttlétezést, kiterjedést, a gazdasági tér horizontális és vertikális tagoltságát, a gazdasági távolságot, a gazdasági tér formáit, a terület, területi, felszín, felszíni kategóriák gazdasági tartalmát stb. A szerző teljesen világossá teszi, hogy itt nem földrajzról, hanem a gazdasági térről mint társadalmi térről van szó. A gazdaságföldrajzból

⁵⁶ Kovács Csaba: Néhány megjegyzés dr. Száva-Kovács Endre „A földrajzi tájelmélet mai állása és alapvető filozófiai problémái” c. cikkéhez. *Földr. Ért.* 1967/2, 289. o.

⁵⁷ Kovács Csaba: Társadalmi-területi munkamegosztás. Tér és gazdaság. *Válogatott tanulmányok a gazdasági földrajzból*. Tankönyvkiadó, Budapest 1971, 215–216. o.

egyértelműen, tisztán kivált a társadalmi tér tudománya, pontosabban a társadalmi tér egyik oldalának a tudománya. Ennek a megszorításnak az értelme a következő.

Kovács Csaba sem azonosítja a társadalmi teret a gazdasági térrel. Többször fejezi ki magát úgy, hogy: társadalmi és gazdasági tér, egy helyen a társadalmi–politikai tér kifejezés is előfordul. Ugy látszik tehát, hogy a társadalmi tér felismerése azonnal együtt jár különböző formáinak is a megállapításával, csak szintézisük várta magára. A termelési tér elmélete azonban annak az ökonomizáló–naturalizáló szemléletnek a hatására, – amelyről különböző összefüggésekben már annyiszor volt szó – gazdasági tér elméletre redukálódik és a „valóságos” termelési folyamat „valóságos” tere elméletileg naturalizálódik. S ez tapasztalható Kovács Csaba koncepciójában is. A gazdasági jelenségek, folyamatok térbeli környezetéről azt írja, hogy ez „... a természeti térnek azokat a pontjait jelenti, amelyekkel a társadalmi–gazdasági tevékenység érintkezik, amelyek a társadalmi–gazdasági tevékenység hatása alatt is állnak. A természetre nyilvánvalóan csak természeti erőkkel (a termelőerőkkel) lehet hatni. A társadalom természetföldrajzi környezete ezért a természeti térnek a társadalom természeti erői, termelőerői hatásterületébe eső része. Az előbbi összefüggés engedi meg annak a tételnek a megállapítását is, hogy *a természeti tér egyes részei számára a társadalom is környezetet jelent.*” „A szorosabb értelemben vett társadalmi jelenségeknek gazdasági környezetük van.” „Maguk a termelőerők már a gazdaság szférájába tartoznak és térbeli elhelyezkedésük része a gazdaság térbeli rendjének.”⁵⁸

Kovács Csaba az idézett helyeken eléggé nyersen fejezte ki az önmagukban vett termelőerőket naturalizáló elméleti álláspontot (a termelőerők a társadalom természeti erő), azután pedig beemelte a naturalizált termelőerőket a gazdasági térbe. Az itt vázolt hipotézis tükrében viszont a termelési térnek két oldala van. Egyfelől a konkrét termelési tér a „valóságos” termelési folyamatokkal és a termelőerők olyan tényezőivel, mint a munka tárgya, eszköze és az ember mint munkaerő stb. A termelési tér másik oldala a gazdasági a termelési folyamat értékképző felével, a termékek áruformájával (ma), az emberrel, mint tulajdonossal vagy tulajdon nélkülivel stb. A munka Marx által felfedezett kettős jellegéhez hasonlóan nincs-e kettős jellege a termelési térnek (és időnek) is? S vajon a „termelőerők területi eloszlásának” tudománya és a gazdasági tér tudománya nem együtt fejezi-e ki a társadalom „saját” termelési terét? S vajon nem a komplex marxista településtudomány (nem településföldrajz) az a szintetizáló, általános társadalmi tértudomány, amely egyaránt figyelembe veszi a települést meghatározó termelőerőket és termelési viszonyokat (és még sok más társadalmi tényezőt is), és ezzel a termelési tér „konkrét” és „absztrakt” oldalát is? Egy település alaprajza és fényképe – makettje még inkább – megközelítőleg jól kifejezi konkrét, gazdasági térképe pedig „érezkeletti” térbeliségét.

*

Amikor tehát a településföldrajz a „társadalomtudományi jellegű gazdaságföldrajz” belül „talált helyet”, akkor egy komplex társadalmi tértudományt helyeztek el a termelési térnek „csak” a gazdasági oldalát tanulmányozó tudomány körébe, ami csak egyik

⁵⁸ Uo. 219., 220., 232. o., de értelemszerűen megegyező gondolatok találhatóak még a 224., 231. és 237. oldalakon is.

tudományrendszeri megfelelője volt annak a koncepciónak, amely az önmagukban vett termelőerőket naturalizálja s azután beemeli a gazdaságba. Ennek megfelelően a konkrét társadalmi tér tudományát a társadalmi tér absztrakt oldalát tükröző tudomány körébe sorolják. Pedig a termelőhely és a piactér tapasztalatilag is igen különböznek egymástól, jóllehet e két tér nem más, mint a termelési tér két oldala. S nem rekednénk-e meg a társadalmi tér elméletében egy olyan ponton, mint Feuerbach az ember gyakorlati tevékenységének felfogásában, ha a „piacsteret” minősítenénk specifikusan társadalmi térnek, ahogy Feuerbach az ember gyakorlati tevékenységéből csak az üzletelést vette észre, de a „közönséges” ipari és egyéb termelőtevékenységet már nem!? Az ökonomizáló következetességnek mindenesetre szemléletes példája volna egy álláspont, amely a pénz tekintetén a par excellence társadalmi dolognak és a „piacsteret” a társadalom „alapterének”, a munkából az „absztrakt munkát” társadalminak és így tovább.

Kovács Csaba álláspontjában keveredik a társadalmi tér konkrét és gazdasági oldalának kifejezése. A „felmegyek a miniszteriumba”, „lemegyek az üzembe” példája a társadalmi tér konkrét, „valóságos” oldalának az alap és felépítmény szerinti tagozódását fejezi ki ahhoz hasonlóan, ahogy a „valóságos” társadalmi dolgok formájuk és funkciójuk szerint alap és felépítményi csoportra oszlanak. (A termelőerőket természeti erőnek minősítő Kovács Csaba azonban fő figyelmét a termelési tér gazdasági oldalára fordította és végül a termelési tér társadalmi oldala nála is a gazdasági térrel azonosul, összhangban azzal az igen általánosan elfogadott nézettel, hogy a termelés társadalmi oldala a gazdasági.) Folytatva, ill. kiegészítve Kovács Csaba példáját: a Csepel Vas és Fémművek és a főkapuja előtt álló Lenin szobor a földrajzi térnek ugyanazon tengerszint feletti magasságában helyezkedik el, de az előbbi a valóságos társadalmi térnek az alap, az utóbbi pedig a felépítményi szférájában áll. A társadalmat alkotó emberek és embercsoportok hasonlóképpen csoportosulnak „fent” és „lent”, ami erősen befolyásolja egész szemléletüket. Lukács György írta Th. Mannról és Goethéről, hogy számukra a társadalmi „nagyvilág” az a „fenti” világ, amely nem ismeri a „lent” aktív fogalmát”, a tömegek termelőtevékenységét, lehetőségeit, s ezért sohasem kerülhettek bensőséges viszonyba a tömegekkel.⁵⁹ Peter Weiss írja *Hölderlin* c. drámájában:

„Ennek a darabnak kik a főszereplői kérdem
Filozófusok és költők a felépítményben
Ezért hát a tanhirdetőkről és látnokokról
több szó esik benne mint parasztokról
és plebejusokról
Utóbbiakat mintha kissé le is becsülnék
azok akiknek kenyere az átszellemültség
Igaz, hogy a művészetet Schiller és Goethe
szemében hajnali reménnyel megjelölte

⁵⁹ Lukács György: *Thomas Mann*. Két tanulmány. Hungária, Budapest 1948, 56., 57., 59. o. – Balázs Béla felejtethetetlenül szépen írta le az *Álmodó ifjúság* c. könyvében, hogy mint értelmiségi polgárfi, milyen keservesen sodródott, talált azokra a látható és láthatatlan utakra, melyeken a dolgozó osztályok marxista értelmiségiévé változott, s amelyek összekötik ezeknek az osztályoknak „fenti” és „lenti” világát.

egy tudományosan képzett megújult világ
de az a belátás mind a kettőjüktől távol állt
amely szerint nem képesek csak a széles tömegek
hogy igazi fordulatot véghezvigyenek . . .”

Dolgij–Levinszon: Az archaikus kultúra és a város c. tanulmányukban az ősi várost egy adott közösség „szociális tere”-ként ábrázolják a fellegvárával és a váraljával, kereskedő és iparosnegyedeivel, a szegények és a gazdagok utcájával; egy kultúrával áthatott antropomorfizált térnek, középpontjában a „szakrális”, „liturgikus” térrel, az adminisztratív irányítás helyével és a piactérrel.⁶⁰

8. NÉHÁNY TOVÁBBI KÖVETKEZTETÉS

Egyre inkább gazdagodik tehát a társadalmi térről alkotott filozófiai kép is. Több mint elegendő megfigyelés halmozódott fel e téren is ahhoz, hogy sokkal gazdagabb, analitikusabb képet rajzoljunk a társadalom „térbeliségéről”, mint jelenleg szokásos. Filozófia tankönyveinkben sem elégedhetünk meg a „területi munkamegosztás” pusztá megemlékezésével, a város és a falu analízis nélküli példájával, az államelméletben azzal, hogy szintén csak jelezzük a „területi elv” érvényesülését az államszervezésben a vérségi kötelékeken nyugvó ősközösségi rendszer irányító apparátusával szemben, a társadalmi tudatformák „területi tagozódásáról” szó sincs, együttvéve tehát egyszerűen hiányzik a társadalmi tér történelmi materialista elmélete, a társadalmi térszemlélet. Csak bizonyos elemei léteznek összefüggéstelenül, szétszórva.

Szó sincs arról, hogy a marxista filozófia, vagy akár a politikai gazdaságtan, bármikor is „kirekesztette volna rendszeréből a tér fogalmát, mint ezt polgári szellemű szakemberek jelenleg is állítják, akik *A tőkétől vissza akarnak térni a Gazdasági-filozófiai kéziratokhoz* és a *Német ideológiához*, mert csak ezekben vélik felfedezni a „marxista gondolat” képességét „földrajzi” (-térbeli) problémák elemzésére, a frankfurti iskolától remélnék segítséget a földrajztudomány problémáinak megoldásához, mert – úgymond – a szocialista országok még erőteljesen „sztálinista marxizmusától” ilyesmi nem telik ki.

A marxista társadalomfilozófia mindig fellépett a földrajzi determinizmus ellen, s ebben mindig is benne volt annak az elvi lehetősége, hogy a társadalomnak a természetitől eltérő térbeliségét felismerje, s ennek a felismerésnek számos eleme ki is alakult, de egy viszonylag önálló marxista társadalomfilozófiai, minden földrajzi homályosságtól, tehát naturalizáló tendenciától mentes térelmélet körvonalai csak az elmúlt két évtizedben jöttek létre.

Végső soron persze nem a filozófiai tankönyvek tartalma, tudományrendszertani kérdések, a viszonylag önálló társadalomfilozófiai térelmélet kidolgozása a legfontosabb, bár mindegyik önmagában is lényeges. A legfontosabb az, hogy a társadalomfilozófiai térelmélet nélkül a történelmi materializmus nem kapcsolódhat be teljes erővel olyan, mondhatni évszázadosnak – ha nem több évszázadosnak – tekinthető gyakorlati feladat megoldásába, mint az előző társadalmaktól örökölt települési rend „átépítése” a mai

⁶⁰ *Történelem és filozófia*. Új törekvések a szovjet filozófiai kutatásokban. Gondolat, Budapest 1974, 12., 16–17., 20., 24. o.

követelményeknek megfelelően általában, a kommunizmus igényeinek megfelelően különösen. Része ez a legátfogóbb tervezésnek, a társadalomtervezésnek is. Hozzátartozik a jövőképhez. Építészek, jövőkutatók, a „termelőerők területi eloszlásának” alakulásával, a termelőerők telepítésével foglalkozó szakemberek, a szociálgeográfusok stb. egyaránt igénylik a társadalomfilozófia segítségét is. A marxista társadalomfilozófia első reakciója erre az igényre nem lehet más, mint a materialista társadalmi térelmélet kidolgozása minden naturalizáló és ökonomizáló tendenciától mentesen.

Ha ennek a feladatnak a megoldásához vezető egyik lehetséges út az, amely az eddigi elemzés során itt körvonalazódott, akkor ebből az következik, hogy az építészet, a termelőerők telepítése nem más mint társadalmi térképezés, a társadalmi tér „termelése”. Az építészettudomány, a termelőerők „területi tervezésének” tudománya, azaz a területi térképezés tudománya a társadalmi tér gyakorlati tudománya, a települélmélet mint leíró és elméleti társadalmi térten mellett. Granasztói Pál elmondta, hogy Erdei Ferenc, aki szociológusnak és ökonómusnak tartotta magát és „mélyen elkötelezettje volt az urbanizáció, az építészeti témáinak” is, azt a véleményét képviselte egy szűkebb körű megbeszélésen, hogy „... a közgazdasági nézetek és módszerek nem foghatják át azt a teljességet, amit egy város, még inkább a települések összessége jelent, mert illetékességük mindenre, így sok humán vonatkozásra nem terjedhet ki. Ő úgy vélte: az építészeti totálisabb, elvben mindenre kiterjedő tevékenység...”⁶¹

Miként a társadalmi térelmélet híján a társadalmi tér elméletileg hosszú időn át fölöldődött a földrajzi térben, akként fogalmazza meg még ma is a településsel kapcsolatos valamennyi tudomány egyesítésének igényét C. A. Doxiadis az „ekisztikában” – a társadalomfilozófiai térelmélet kiforratlansága folytán, illetve a „földrajzi burokbán” lappangó létezése következtében. Kiszabadítását ebből a naturalista lepelből Nyugaton lehetetlenné teszi az idealista társadalomelmélet általában, a neopozitívizmus befolyása különösen. Nálunk pedig a történelmi materializmus anyagelméletében még tapasztalható naturalizáló tendencia a termelőerőkkel kapcsolatban és az ezzel karöltve járó ökonomizálás.⁶² Emiatt nem lehet véletlennek tekinteni, hogy az urbanisztika nálunk – mivel valóban nem kap segítséget a marxista társadalomfilozófiától – esetenként a polgári rendszerelméletek területén tájékozódik segítségért, a Gestalt-elmélet érvényesítése érdekében emel szót az urbanisztikában, s a művész egységesítő részvételére tart igényt a rendszerteorikus, a metatudós mellett. A társadalomfilozófiai térszemlélet híján az urba-

⁶¹ Granasztói Pál: *Az idő és a művek*. Jelzett kiad., 72. o.

⁶² A marxista filozófia egyenlőtlen fejlődésével is összefügg, hogy kidolgozatlanabb oldalaival kapcsolatos szaktudományok időnként és helyenként nálunk is a „szuperdiszciplinaritás” igényével lépnek fel. Pach Zs. Pál lépett fel ez ellen legutóbb, szót emelve „... a marxista szemlélet egységén nyugvó interdiszciplinaritás” mellett. Elutasítva a történettudományban is tapasztalható törekvést a szupertudomány rangjára, arra szólította fel „korunk talán legdinamikusabban fejlődő és a társadalmi gyakorlatban legközvetlenebbül hasznosuló” társadalomtudományait, a közgazdaságtant és a szociológiát, „... álljanak ellent annak a kísértésnek, hogy – a történetiség elvét ugyan elfogadva – saját fontosságuk tudatában vagy bővületében csaknem értékhierarchiát konstruáljanak a társadalomtudományokon belül – például oly módon, hogy (a számítástudományból nézetem szerint tévesen kölcsönzött szóhasználat) önmagukat a 'kemény' társadalomtudományok kategóriájában sorolják és egyéb humaniorákat pedig a 'lágy' társadalomtudományok csoportjába utalják – amint ez a terminológia az utóbbi időben mind gyakrabban bukkan fel tudományos életünkben s szinte kezd már polgárjogot nyerni.” (Társadalomtudományok és tudományközi kapcsolatok, *Népszabadság*, 1979. II. 27.)

nisztikát „... a *térnek* – vagy mondjuk így: a nagyobb térségeknek, területeknek – a tudományos-technikai–művészi 'diszciplínájaként'...” ismerik.⁶³

Mindemellett is azonban nagyon figyelemre méltó, a marxista társadalomfilozófiai térelmélet számára is nagyon tanulságos megállapítások találhatóak a polgári urbanisztikában is. Ezek közül különösen Martin Meyersonnak a városépítészeti utópista hagyományairól és a városok tervezéséről kifejtett gondolatai azok, amelyek mintegy történelemfilozófiai távlatokban villantják fel a társadalmi térképezés konkrét – és mondjuk így – elvontabb oldalai egységbefoglalásának ahhoz hasonló igényét, aminek realizálódását már a településföldrajzban is felfedezni véltük. Martin Meyerson idézendő gondolatai fellevenítik a marxista filozófiatörténet megállapításait arról, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idején Morus Tamás Utópiájában a termelési viszonyok, F. Bacon Új Atlantis-ában pedig a termelőerők kívánatos fejlődésének képét, jövőjét vázolta fel. Valami hasonlót állapít meg Martin Meyerson, amikor rámutat arra, hogy Morus Utópiájának megjelenése előtt ötven évvel két olasz építész az eszményi város tervezésével foglalkozott. Meyerson megállapítja, hogy a jövő társadalmának a Morus-féle leíró-társadalomtudományi és építészeti–természettudományos elképzelése egymástól függetlenül fejlődött tovább. „Amennyiben a verbális vagy társadalmi utópiák egyáltalán foglalkoznak a fizikai környezet elemeivel, úgy ezt csak felületesen teszik, még a lakásvizonyok, műhelyek, oktatási és üdülési létesítmények formái és összefüggései, ezek térbeli eloszlásai is csupán másodlagosak számukra; az elsődleges szempontként mindenkor a tulajdonviszonyokban, a családban, a politikai és egyéb intézményekben végbemenő változásokat veszik figyelembe. És ennek megfordításaként: a vizuális tervezés utópiái az általuk festett kívánatos jövő ábrázolásakor az osztályszerkezetet, a gazdasági alapot és a kormányzás módszerét hagyják figyelmen kívül.” „A társadalmi utópiák megkerülik a fizikai környezet kérdéseit, amint a fizikai utópiák is megkerülik a társadalmi szervezés problémáit.”⁶⁴

*

Ha megfelel a valóságnak az a marxista filozófiatörténeti megállapítás, hogy Morus a termelési viszonyok, Bacon pedig a termelőerők utópiáját vázolta fel a kapitalizmus hajnalán;

– s hogy – tisztán elméletileg nézve – éppen azért alkottak utópiákat, mert nem értették meg a termelőerők és viszonyok „összetartozását” általában és konkrét egységét különösen;

– s ha ez a tény Bacon esetében például szorosan összefügg a technikának azzal a naturalista materialista szemléletével, amit idéztem (lásd ehhez P. Rossi: *A filozófusok és a gépek*. Kossuth, Budapest 1975, 116–118. o.);

– s ha Marx éppen azért nem alkotott társadalmi utópiát, mert túl tudott lépni a termelőerőknek az „elvontan természettudományos materializmus” szellemében történő felfogásán és felismerte a termelőerők és viszonyok „összetartozását” általában és konkrét egységüket különösen, akkor ebből az következik, hogy

⁶³ *Urbanisztika*. Válogatott tanulmányok. Gondolat, Bp. 1979. Vidor Ferenc bevezető tanulmánya. 15., 20., 23., 62. o.

⁶⁴ Uo. 362., 363. o. – A „fizikai” itt ugyanazt a naturalizmust jelenti, amivel már számtalanszor találkoztunk. Kevin Lynch, P. Geddes és mások hasonló naturalizmust árulnak el. (Lásd uo. 548., 109., 111., 112. o.)

– a társadalom „térbeliségének” felfogásában is szakítani kell az elvontan természet-tudományos–materialista nézőponttal, mindenekelőtt a „földrajzi” formában továbbélő naturalizmussal, ami szinte változatlan erővel hat a polgári szellemű urbanisztikában, szociálgeográfiában, társadalmi–ökológiai koncepciókban, az „ökoszisztéma” elvében stb.,⁶⁵

– a marxista társadalomfilozófiának ki kell dolgoznia a társadalmi tér viszonylag önálló elméletét azzal a legfontosabb gyakorlati céllal, hogy teljes mértékben bekapcsolódhasson a szocialista-kommunista társadalmi térképzés gyakorlatába;

– tehát a szociológia nem sajátíthatja ki, különösen nem „a történelmi materializmussal egyenrangú kritikai szociológia”, a településrendszer „és” a társadalom viszonyának vizsgálatát, a településrendszernek mint a hatalom-gyakorlás egyik legfontosabb területének tanulmányozását;

– s amennyiben a társadalmi térnek érzékileg tapasztalható oldala is van (a „szociális anyag” érzékileg tapasztalható többi mozzanatával együtt), annyiban a történelmi materializmus nemcsak a társadalomról való konkrét filozófiai gondolkodásra tanít meg, ha tükrözi ezt a teret, hanem a társadalom konkrét érzéki szemléletére is.⁶⁶ Mindez azonban feltételezi annak a hatalmas anyagnak a feldolgozását, amit a településföldrajz, szociálgeográfia, városszociológia, urbanisztika, építéstudomány, településgazdaságtan, a termelőerők területi tervezésének, telepítésének tudománya stb. felhalmozott. Ez az egész eddigi elemzés részben valamiféle programot, bizonyos alapvető szempontokat kívánt nyújtani ehhez a munkához.

Алберт Михай: Эстетическое пространство — производственное пространство — общественное пространство

Марксистская философская теория социального пространства находится в процессе формирования.

«Собственное пространство» человека у Георга Лукача тождественно с эстетически оформленным архитектурным пространством, у Аттिला Аг с производственным пространством, у Чаба Ковач с экономическим пространством. Долгий-Левинсон, анализируя город античности, различали в нем площадь рынка от сакральной и литургической. На уровне изложения основ марксистской философии некоторые сделали вывод о существовании социального пространства дедуктивным путем (например, А.

М. Мостепаненко, Й. Хорват) в рамках теории основных форм материи и движения.

По мнению автора в философской теории способа производства имеют место остатки натуралистического материализма. В основном этот факт мешает формлению единой марксистской теории о социальном пространстве. Из-за остатков натуралистического материализма мы не заметили и того, что экономическая география и территориальная география являются как раз двумя фундаментальными науками социального пространства, а география поселения и есть комплексная наука о социальном пространстве.

⁶⁵ A marxista társadalomfilozófia „bezárkózása” e diszciplínák előtt oda vezetett, hogy pl. a polgári városszociológia naturalista szelleme beszivárgott a hazai szociológiába is. Lásd pl. Szelényi István Bevezető tanulmányát a *Városszociológia* c. tanulmánykötetbe (Közg. és Jogi K., Budapest 1973) és Településrendszer és társadalmi struktúra c. kandidátusi értekezésének téziseit (Budapest 1973).

⁶⁶ A „szemléletesség követelménye ma a tudomány számos területén ’kiment a divatból’”. (Holló Mária: *Technika és társadalom*. Kossuth, Budapest 1974, 285. o.)